

Tallinna Tehnikaülikooli Tartu Kolledž
Maastikuarhitektuuri õppetool

Minea Kaplinski

***BELLE ÉPOQUE* TARTU TOOMETAGUSEL –
asumi maastikuarhitektuurne miljöö 19. ja 20. sajandi vahetusel**

Magistritöö

Juhendaja: Sulev Nurme, MSc

Tartu
2015

Olen magistritöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Minea Kaplinski

.....

(allkiri)

.....

(kuupäev)

Sisukord

SISSEJUHATUS.....	4
1. MATERJAL JA METOODIKA.....	6
1.1 UURIMISPIIRKOND JA UURITAV AJAPERIOOD	6
1.2 HISTORIOGRAAFIA.....	7
1.3 ALLIKAD	8
1.4 TÖÖ METOODIKA JA ÜLESEHITUS	10
2. RUUMIKUJUNDUS 19. SAJ II POOLEST 20. SAJ ALGUSENI	14
2.1 KUJUNDUSSTIILIDE ÜLDINE TAUST JA DISAINIPÕHIMÕTTED	14
2.3 LINNAPLANEERIMINE JA HALJASTUS	16
2.3.1 Linnade areng ja avalikud haljasalad 19. sajandi I poolel.....	16
2.3.2 Linnaplaneerimine ja linnahaljastus 19. saj II pooles ja 20. saj alguses	18
2.3.3 Aiakunst 19. sajandi II pooles ja 20. sajandi alguses	20
2.4 EESTI MÕISAPARKIDE KUJUNDUS 19. SAJ II POOLES JA 20. SAJANDI ALGUSES	23
2.4.2 Eesti mõisaparkide üldiseloolumus 19 - 20. sajandi vahetuse perioodil.....	23
2.4.2 Georg Kuphaldt	24
2.4.3 Walter von Engelhardt	27
2.5 RUUMIKUJUNDUSE PÕHIMÕTETE ÜLDISELOOMUSTUS 19. JA 20. SAJANDI VAHETUSEL	29
3. TOOMETAGUSE KUJUNEMINE	32
3.1 PÕHJASÕDA JA TARTU 18. SAJANDIL.....	32
3.2 LINNA LAIENEMISE ÜLDISELOOMUSTUS 19. SAJANDIL JA 20. SAJANDI ALGUSES.....	36
3.3 ÜLEVAADE TARTU ARHITEKTUURIST 19. SAJANDIL JA 20. SAJANDI ALGUL	37
3.3 TOOMETAGUSE RUUMILINE JA SOTSIAALNE STRUKTUUR	42
3.3.1 Toometaguse linnaehituslik kujunemine	42
3.3.2 Toometagune kui elitaarne elupiirkond	50
4. TOOMETAGUSE AJALOOLINE MAASTIKUPILT	52
4.1 AVALIKUD HALJASALAD	52
4.1.1 Saksa Käsitöölise Seltsi aed.....	52
4.1.2 Senffi trepid.....	57
4.1.3 Raudtee esine haljasala	60
4.1.4 Vanemuise suveaed	64
4.2 LINNAAIAD	68

4.2.1 Silmakliiniku aed.....	68
4.2.2 Alexander von Oettingeni villa aadressil Tiigi 11	70
4.2.3 Korportatsioon Neobaltia	72
4.2.4 Eesti Üliõpilaste Selts	74
4.3 LINNARUUMI TÄNAVAHALJASTUS	76
4.3.1 Kastani tänav	76
4.3.2 Aia tänav.....	79
4.3.3 Tiigi tänav	81
4.3.4 Maarjamõisa tänav	86
4.3.5 Veski tänav.....	89
4.3.6 Pepleri tänav.....	93
5. TOOMETAGUSE AJALOO LINE MILJÖÖ	96
5.1 TOOMETAGUSE MILJÖÖ MÄÄRATLEMINE	96
5.1.1 Toometaguse kaitse tänapäeval	96
5.1.2. Toometaguse ajaloolise miljöö määratlemise põhimõtted	98
5.2 TOOMETAGUSE AJALOO LISE MAASTIKUPILDI PÕHIJONED	99
5.2.1. Piirkonna ruumiline struktuur	99
5.2.2. Avalikud haljasalad	100
5.2.3. Eraaedade haljastus.....	101
5.2.4. Tänavafroot ja linnahaljastus	103
ARUTELU JA JÄRELDUSED	105
KOKKUVÕTE.....	110
SUMMARY	113
KASUTATUD KIRJANDUS	116
LISAD	121
LISA 1. TOOMETAGUSE TÄNAVAD (1922. A SEISUGA) NING NENDE AJALOO LISED JA TÄNAPÄEVASED VASTED	121
LISA 2. EDGAR KANTI KIRJELDUS TOOMETAGUSE HALJASTUSES KASUTATUD LIIKIDEST	122
LISA 3. GRAAFILINE MATERJAL.....	123
LISA 4. BERNARD KANGRO „SUREMATU TARTU“	127
LISA 5. AINO KALLAS „TÄHELEND“	128
VIITED	130

Sissejuhatus

Toometaguse näol on tegu ühe Tartu kunagise elitaarse piirkonnaga, mille tuumik ehitati välja 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni. Just neisse aastatesse jääb ka ajajärk, mil Tartu oli oluline teadus- ja kultuurikeskus. Tartu ülikool oli sajandi algul, 1802. aastal taasavatud, linna olid kogunenud haritlased, ülikooliprofessorid ja tudengid, käsitöö ja kaubandus olid pärast pikka madalseisu saanud hoo sisse ning Tartust oli kujunenud oluline, isegi rahvusvahelise tähtsusega tõmbepunkt.

Seetõttu sai sel perioodil alguse Tartu linna jõuline laienemine, mis toimus korraka praktiliselt kõigis suundades nii tänasesse Karlovasse, Ülejõeale, Supilinna kui Toometagusele. Seda kiire arengu perioodi on erinevates raamatutes ja teadustöodes küll käsitletud, kuid siiani pole konkreetselt Toometaguse kujunemisest ühtegi ülevaatlikku koondtööd koostatud ning asum tervikuna on jäänud pigem tähelepanuta.

Piirkonna uurimise muudab raskeks tõsiasi, et tänast Toometagust iseloomustab kõige üldisemas plaanis asumisisene killustatus. Esmalt tekkis selline lõhestumine II maailmasõja aegsete purustuste tagajärjel, kuid on kinnistunud läbi selle, et piirkond on jagunenud erinevate linnaosade vahel ning lõhutud erinevaid väärtusi kaitsvateks aladeks. Osa asumist, täpsemalt Kastani tänava puitmajade piirkond, on tänasel päeval kuulutatud miljööväärtuslikuks (Tartu linna üldplaneering 2005), samuti ulatub Toometagusele osa Tartu vanalinna muinsuskaitsealast (Tartu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus 2004). Kuigi formaalselt tegelevad mõlemad ka üldise välisruumiga, siis tegelikkuses on piirkonna väärtuslikkuse defineerimisel jäänud põhiorhk arhitektuursetele üksikobjektidele. Puudub ülevaatlik materjal, mis käsitleks ajaloolist piirkonda terviklikult ning uuriks sealset miljööd ja sellele iseloomulikke ja olulisi tunnuseid omaaegse ajastu kontekstis.

Toometaguse väljakujunemise aeg jääb nimelt perioodi, mida tagasivaatavalt on kutsutud ilusaks ajajärguks ehk *Belle Époque*'iks, mil ühiskond väärtustas praktiliselt kõikides eluvaldkondades ilu ja mugavust. Maastikuarhitektuuriliselt ja linnakujunduslikult iseloomustab seda ajavahemikku haljastuse rolli rõhutamine esteetilise ja tervisliku linnamiljöö väärtusliku osana. Muutus üldlevinuks, et hoonete juurde rajati uhkeid aedu ning linnadesse istutati alleesid, kujundati maalilisi skvääre ja parke. Nagu on Edgar Kant öelnud 1925. aastal, kutsuti Toometagust ka Aialinnaks (Kant 1925b, lk 76), mis annab juba ainuüksi etümoloogiliselt mõista, kuivõrd olulist rolli mängis sealse miljöö tunnetamiselt rohke ja lopsakas haljastus. Nii selgub, et kui keskenduda

antud piirkonna miljöö määratlemisel vaid arhitektuurile, jäetakse tegelikkuses tähelepanuta teine vähemalt sama tähtis kujunduslik komponent ajaloolise maastikuarhitektuurse ruumi näol.

Kuna tänasel päeval on Toometaguse asum oma ajaloolistes piirides raskesti määratletav ja killustunud, on käesoleva magistritöö fookuspunktiks just piirkonna ajalooline miljöö 19. ja 20. sajandi vahetuse kontekstis. Olemasoleva olukorra analüüsimise asemel on töös mindud tagasi asumi välja kujunemise perioodi, mil piirkonna identiteet oli veel selgelt tajutav. Töö eesmärkideks ongi seega uurida seni põhjalikumalt käsitlemata arhitektuuriliselt ja kultuurilooliselt olulist Tartu piirkonda ning anda ülevaade asumi ajaloolisest maastikuarhitektuursest miljööst *Belle Époque*'i kontekstis. Selliselt koostatud koondülevaadet asumi ajaloolisele miljööle iseloomulikest kujunduspõhimõtetest saab tulevikus kasutada lähtematerjalina piirkonna edasist arengut suunavate projektide ja planeeringute osas.

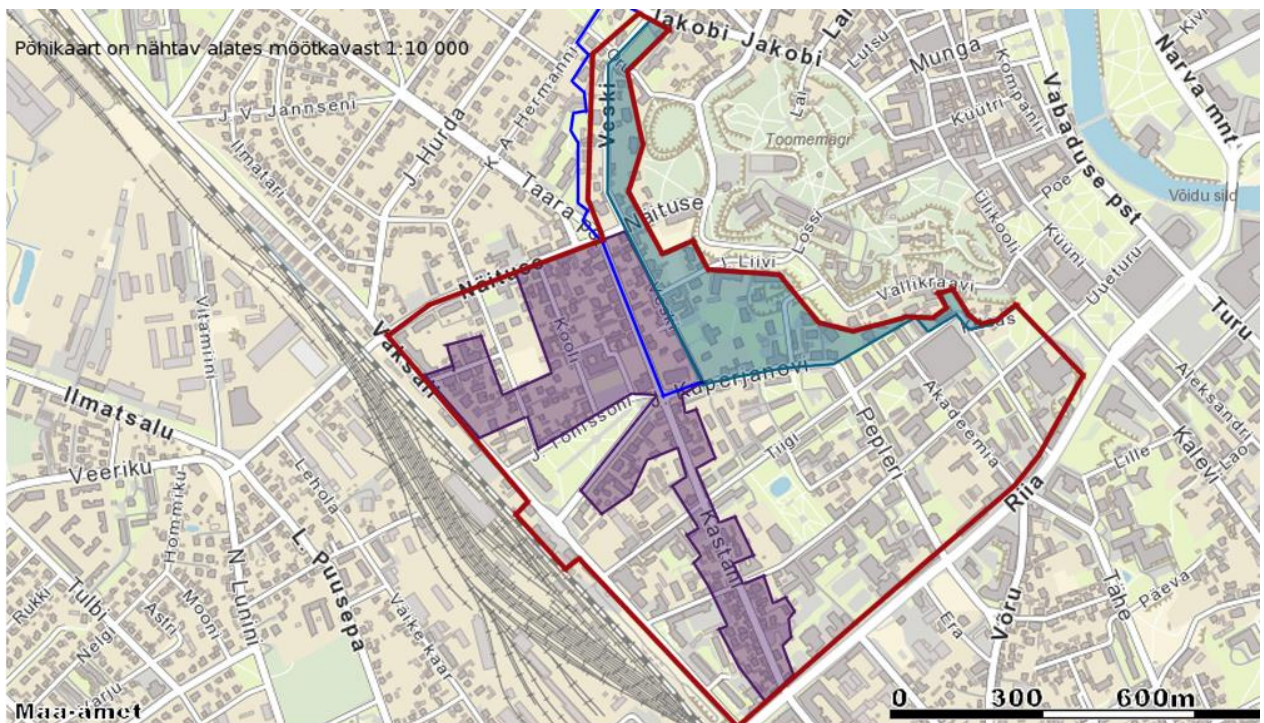
Kokkuvõtvalt võib käesoleva magistritöö eesmärgid sõnastada järgmiselt:

1. kirjeldada Tartu Toometaguse linnaruumi kujunemist;
2. uurida sealsete avalike haljasalade, linnaaedade ja tänavaruumi põhimõttelist ülesehitust ning selle tähtsamaid komponente;
3. siduda Toometaguse ruumiline ülesehitus ja sealne kunagine haljastus *Belle Époque*'i kujunduskeele ja põhimõtetega;
4. määratleda Toometaguse maastikuarhitektuurse miljöö olemus läbi konkreetsete kujundusprintsipiide.

1. Materjal ja meetodika

1.1 Uurimispiirkond ja uuritav ajaperiood

Käesolevas töös on uuritud Tartus asuva Toometaguse piirkonna kujunemist ning haljastust 19. sajandi lõpu - 20. sajandi alguse kontekstis. Uurimisala piiridesse (vt Joonis 1) on haaratud Tartu linnavalitsuse poolt kehtestatud Toometaguse miljööala (Tartu linna üldplaneering 2005), osa Tartu vanalinna muinsuskaitsealast (Tartu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus 2004) ning selle ümbrus, mis jaguneb Vaksali ja Kesklinna linnaosade vahel. Ajalooliselt on Toometagust jaotatud ka kaheks eraldi ruumiks – Aialinn, mis hõlmab Pepleri ja Vanemuise tänava piirkonna, ning Kastani, mis algab Kastani tänava joonest ning paikneb raudteejaama ümbruses (Berendsen, Maiste, lk 186).

Joonis 1: Uurimisala piirid (punane) koos ametliku miljööpiirkonna (lilla ala), vanalinna muinsuskaitseala (sinine ala) ning vanalinna muinsuskaitseala kaitsevööndi piiriga (sinine joon) (aluskaart: Eesti Maa-amet)

Antud teadustöös on ajaloolise Toometagusena käsitletud suuremat ala, mis jääb kõige laiemates piirides Riia tänava, Toomemäe (Vallikraavi tänava), Näituse tänava ning raudtee vahele. Kompaktsest alast väljapoole jääb Veski tänava Kassitoome tagune osa, mis mõtteliselt kuulub siiski Toometaguse asumisse (vt Joonis 1). Sellist piirkonna määratlemist toetab ka Edgar Kanti 1925. aastal ilmunud teos „Tartu asula ja rahvastik“, kus on öeldud, et „Siit algab Toomimäe

tagune ülalinn'. /--/ Riia, Aia, Tiigi, Pepleri, Uue-Kastani ja Veski, Hetseli ning Vallikraavi tänavaga märgitud alal on rohkesti arhitektoonilise ilmega majavorme ja sageli ka ruumipildi puhtust.“ (Kant 1925a, lk 31)

Uuritava Toometaguse ala piiride paikapanekul ei ole arvestatud mitte tänapäevast olukorda, vaid lähtunud ajaloolisest situatsioonist sajandivahetuse perioodil. Sisuliselt on tegu alaga, mis oli 20. sajandi teiseks kümnendiks hoonestatud ning mille puhul on võimalik vaadelda oma ajastu kontekstis loetavate ühtsete kujunduspõhimõtete järgimist. Uurimispiirkonnast on teadlikult välja jäetud Filosoofi tänava piirkond, mille kujunemine jääb Toometagusega samasse perioodi, ent mille ruumiline paiknemine eraldab ta ülejäänud asumist.

Töös käsitletav ajaperiood on piiritletud aastatega 1870 – 1918, kuhu jääb Toometaguse asumi haljastusliku ruumiilmne ning kujundusliku tuumiku välja kujunemine. Käsitletava ajavahemiku algus langeb kokku *Belle Époque*'i alguse ehk Preisi-Prantsuse sõja lõpuga (Wires 1977). Toometaguse kontekstis on tegu ligikaudu perioodiga, mil Tartu ühendati raudteevõrguga ning Toometagusele rajati raudteejaam (1876). Ajavahemiku lõpuperioodina on käesolevas töös määratletud Eesti Vabariigi väljakuulutamise (1918). Kuigi Lääne-Euroopas on tavaliseks lõpetada *Belle Époque*'i käsitlemine I maailmasõja algusega (1914), siis Eestis võib suuremaks pöördeks, mis kardinaalselt muutis senist elukorraldust, lugeda siiski uue riigikorra kehtestamist.

Kuigi Toometaguse ajaloolise miljöö uurimisel on põhifookuseks *Belle Époque*'i ajajärk, on töö teoreetilisse osasse haaratud ka 19. sajandi algus seoses sellega, et piirkonna hoonestamine toimus suhteliselt pika ajaperioodi vältel ja läbi erinevate arhitektuuristiilide. Seda põhjusel, et alates 19. sajandist vaadeldav kunstistiilide kiire vaheldumine ning paljusused tekitas olukorra, kus iga järgnev stiil oli kas vastureaktsioon või edasiarendus eelnevast. Seeläbi on töös käsitletava kitsama ajaperioodi mõistmiseks ja sel ajajärgul loodud objektide vaatlemiseks vajalik eelnevalt lahti mõtestada ka sajandi laiem taustsüsteem.

1.2 Historiograafia

Varasemalt ilmunud teaduslikes töödes ja raamatutes pole Toometagust kui ajalooliselt kujunenud asumit ühtse üksusena praktiliselt käsitletud. Tartu linnaosade kujunemisest on Lea Teedemaa 2010. aastal oma magistrیتöös uurinud Supilinna ajaloolist tekkelugu ning Mart Siilivask on 1999. aastal kirjutanud artikli pealkirjaga „Ülejõe linnaosa hoonestuse kujunemisest (1785-1940)“.

Karlova eeslinna kujunemist on puudutanud Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpilased Karl Haljasmets ja Ants Siim oma 2009. aasta uurimustöös.

Arhitektuurilistest küljest leiavad üksikud Toometaguse klassitsistlikud hooned mainimist Helmi Üpruse magistrیتöös „Tartu klassitsistlik arhitektuur“ ning samuti Epi Tohvri magistrیتöös „1809-12. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis“. Piirkonda tervikuna kirjeldab linnageograaf Edgar Kant oma 1925. aastal ilmunud Tartu teemalistes teostes. Samuti on Toometaguse tänavaid ja haljastust käsitlenud Niina Raid oma teostes „Tartu tänavad“ ning „Tartu ajaloolised haljasalad.“

Juugendperiood Eestis on puitarhitektuuri võtmes käsitlenud Epi Tohvri ja Katrin Hallas 1999. aastal ilmunud raamatus „Eesti puitarhitektuur“. Samuti Mart Siilivask oma 2006. aasta teoses „Tartu arhitektuur 1830-1918: historitsism ja juugend“, kus leidub spetsiifilisemat infot ka Toometaguse kohta.

Sajandivahetuse perioodil kujundatud mõisaparke on käsitletud Keskkonnaministeeriumi ja Muinsuskaitseameti poolt koostatud raamatutes „Eesti pargid 1“ ja „Eesti pargid 2“, aga samuti Ants Heina 2003. aasta teoses „Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini“. Mõisaparke on kirjeldanud ka Anne Kaaver oma 2003. aastal ilmunud raamatus „Maastikuaednik Georg Kuphaldt“, kus on lisaks peatunud ka 19. sajandi II poole Eesti suuremate linnade haljastusel, mille juures on mainitud ka Tartut.

Miljööväärtuslike piirkondade haljastust on Põhja-Tallinna näitel uurinud Piret Pallase oma 2014. aasta magistrیتöös. Tartu kontekstis on Karlova mõisa ümbruse 20. sajandi esimese poole haljastuslikke ja arhitektuurilisi elemente käsitlenud Kaisi Udumäe oma 2010. aasta bakalaureusetöös.

1.3 Allikad

Tartu Toometaguse piirkonna uurimiseks puuduvad head ülevaateosed, millele tugineda. Nii on asumi ajaloolist kujunemist antud töös jälgitud erinevate Tartu ajalugu käsitlevate ülevaateoste abil nagu 1927. aastal ilmunud koguteos „Tartu“ (Treiberg 1927, lk 98-119; Kruus lk 120-174) ning 2005. aasta koguteos „Tartu ajalugu ja kultuurilugu“ (Palamets 2005, lk 65-69; Marksoo 2005, lk 138-144). Samuti 1990. aasta kogumik „Tartu ja kultuur“ (Eimre 1990, lk 96-103; Raid 1990, lk 42-58), Hillar Palametsa teos „Lugusid toonasest Tartust“ (Palamets 2003, lk 54-68; 124; 207-

208) ning Jaan Juske teos “Lood unustatud Tartust“ (Juske 2013, lk 125-127; 155-158; 170). Konkreetsematest allikatest on kasutatud Eesti NSV perioodil koostatud ajaloolisi õiendeid. Väga tänuväärseks materjaliks, mille alusel osutus võimalikuks kirjeldada täpsemalt Toometaguse sotsiaalset struktuuri, võib pidada ka 1897. aasta ülevenemaalist rahvaloendust, mille kohta on 1999. aastal ülevaatliku teose koostanud Veiko Berendsen ja Margus Maiste (Berendsen, Maiste 1999, lk 155; 176-190; 208).

Tekstilistele kirjeldustele lisaks on linna laienemist ning Toometaguse ruumilist kujunemist võimalik jälgida erinevatelt ajaloolistelt linnakaartidelt. Samuti on kaartidelt suurema või vähema täpsusega vaadeldav linnaparkide ülesehitus ja paiknemine. Sel viisil kogutud info on parkide osas siiski skemaatiline, sest kuna pargid ei olnud linna üldkaartide koostamisel esmatahtsaks, võib nende kujutamine olla ebatäpne. Kaardiandmeid on käesolevas magistritöös ennekõike kasutatud üldiste ruumiliste arengute ja ülesehituse kirjeldamiseks ning neil kajastatud infot linnaparkide kohta on käsitletud teisi allikaid toetava materjalina.

Kaardiandmete toetamiseks ja vastastikuseks täiendamiseks on magistritöös kasutatud ka kirjalikke allikaid. Näiteks Toometaguse ajaloolise haljastuse osas on võimalik tugineda Edgar Kanti 1925. aastal koostatud kirjeldustele (Kant 1925a, lk 31-32; Kant 1925b, lk 76-81; 188-197), mis annavad ülevaate haljastuse ligikaudsest paiknemisest, selle rohkusest ja kasutatavatest liikidest ning kirjeldavad ka piirkonna üldist miljööd. Lisaks on Toometagust käsitletud erinevate autorite ilukirjanduslikes mälestusteostes, milles kajastatud infot ei saa võtta küll täielikult faktipõhise tõena, ent mis on ülejäänud materjali toetava iseloomuga.

Eriti rohkelt teavet haljastuse ja asumi miljöö kohta pakuvad ajaloolised fotod, mis on leitavad erinevate arhiivide ning muuseumide kogudest. Magistritöös on kasutatud fotosid, mis pärinevad uuritavast ajaperioodist ning annavad seeläbi kõige parema visuaalse ülevaate linnaruumi toonasest ülesehitusest ja väljanägemisest. Fotode suurimaks puuduseks on, et nendelt saadava info on oma olemuselt fragmentaarne ning ei anna enamasti täielikku üldvaadet. Seda kompenseerib teadmine, et fotode abil on võimalik saada vajalik lisamaterjal kaartide ja kirjelduste visualiseerimiseks ja nende tõepärasuse kinnitamiseks.

1.4 Töö metoodika ja ülesehitus

Konkreetse graafilise ja kirjaliku materjali kättesaadavus ning olemasolu on ebaühtlane ning erinevate objektide kohta leitavad andmed varieeruvad nii mahult kui kvaliteedilt. Seetõttu on töös rakendatud kvalitatiivset uurimismeetodit juhtumuringu baasil. Konkreetsemalt leiab rakendust kvalitatiivne kohaanalüüs, millele on refereerinud Lilian Hansar oma teoses „Miljööväärtused linnas.“ Meetodi taustaks on Norberg-Schulzi kohateooria ning selle eesmärgiks on tajuda ruumi terviklikult, milleks kasutatakse intervjuusid, taust- ning kaardimaterjali analüüsi. (Hansar 2004, lk 24) Kuna käesolev magistritöö tegeleb ruumielementide kirjelduse osas ajaloolise olukorraga, on intervjuude asemel allikaks omaaegsete inimeste mälestused. Piirkonna miljöö kirjeldamisel ja edasiste suuniste andmisel on lähtutud kultuurikeskkonna analüüsist, mis võimaldab keskkonda hinnata läbi ajaloolise konteksti (Hansar 2004, lk 25).

Andmete kogumiseks on läbi töötatud piirkonda kirjeldavad üldisloomustused, ajaloolised visuaalsed materjalid nagu linna kaardid ja fotod ning ajaloolised dokumendid. Piirkonna kujunemise juures on kasutatud teksti- ning kaardianalüüsi. Kaardianalüüsiks on valitud piirkonda käsitlevad ajaloolised kaardid, mille baasil on analüüsitud ruumistruktuuri kujunemist ja paiknemist. Kaartide valikul oli põhikriteeriumiks, et neil oleks piisava põhjalikkusega käsitletud Toometaguse piirkonda ning et nende koostamise aeg langeks kokku asumi arengu oluliste etappidega. Haljastust iseloomustavate andmete interpreteerimisel on lähtutud ennekõike kvalitatiivsest kohaanalüüsist, mille eesmärgiks on mõista paiga vaimu ehk *genius loci* (Hansar 2004, lk 24).

Haljastuse kirjeldamiseks kasutatud objektid on valitud lähtuvalt kahest kriteeriumist. Esimeseks neist on objektide rajamise vastavus uuritavale ajaperioodile ja nende paiknemine töös piiritletud Toometaguse asumis. Teiseks kriteeriumiks on objektide kohta käiva materjali olemasolu ja kättesaadavus sellisel määral, mis võimaldaks anda neist ülevaate ning neid sisuliselt avada ja lahti mõtestada. Sealjuures tuleb tõdeda, et ka valitud objektide osas on materjali hulk väga varieeruv ning nende käsitlemise põhjalikkuse aste seetõttu erinev. Vähema materjalihulgaga objektid on valituks osutunud juhul, kui tegu on ajastule tüüpiliste näidetega, mis olid piirkonna ruumistruktuuri suhtes olulised.

Töö lõppeesmärgiks on analüüsida Toometaguse 19. sajandi lõpu - 20. sajandi alguse maastikuarhitektuurset miljööd konkreetsete objektide näitel, siduda see toonaste

ruumikujunduslike ideoloogiate ja kunstisuundadega ning mõtestada lahti asumi ajaloolise miljöö olemus.

Töö sisuline osa on jaotatud neljaks suuremaks osaks. Esimeses neist on üldiselt lahti kirjutatud sajandivahetuse periood kunstis ja arhitektuuris, tuues välja sellega seonduva ja sellele eelnenud ideelise tausta koos avaldumisvormidega erinevates kunstivaldkondades. Eraldi on peatunud ka 19. sajandist kuni 20. sajandi alguseni levinud erinevatel aiakunsti vooludel ning nende iseloomulikel tunnustel, et võimaldada Toometaguse aedade ning parkide kujunduskeele võrdlust tollase Euroopa aiakunstiga. Samuti on töös kirjeldatud uurimisperioodi suundumusi linnaplaneerimise ja – haljastuse valdkonnas, et tekitada laiem taustsüsteem, millesse Toometaguse ruumikujundust paigutada. Viimasena käsitleb antud peatükk sajandivahetuse perioodi mõisaparke Eestis, lähtudes ennekõike kahest oma aja kuulsamast pargikujundajast, Georg Kuphaldtist ja Walter von Engelhardtist. Selle osa eesmärgiks on kirjeldada, milline oli aiakujundus kohalikus kontekstis ning luua võimalus tollaste parkide ja Toometaguse linnaaedade võrdlemiseks.

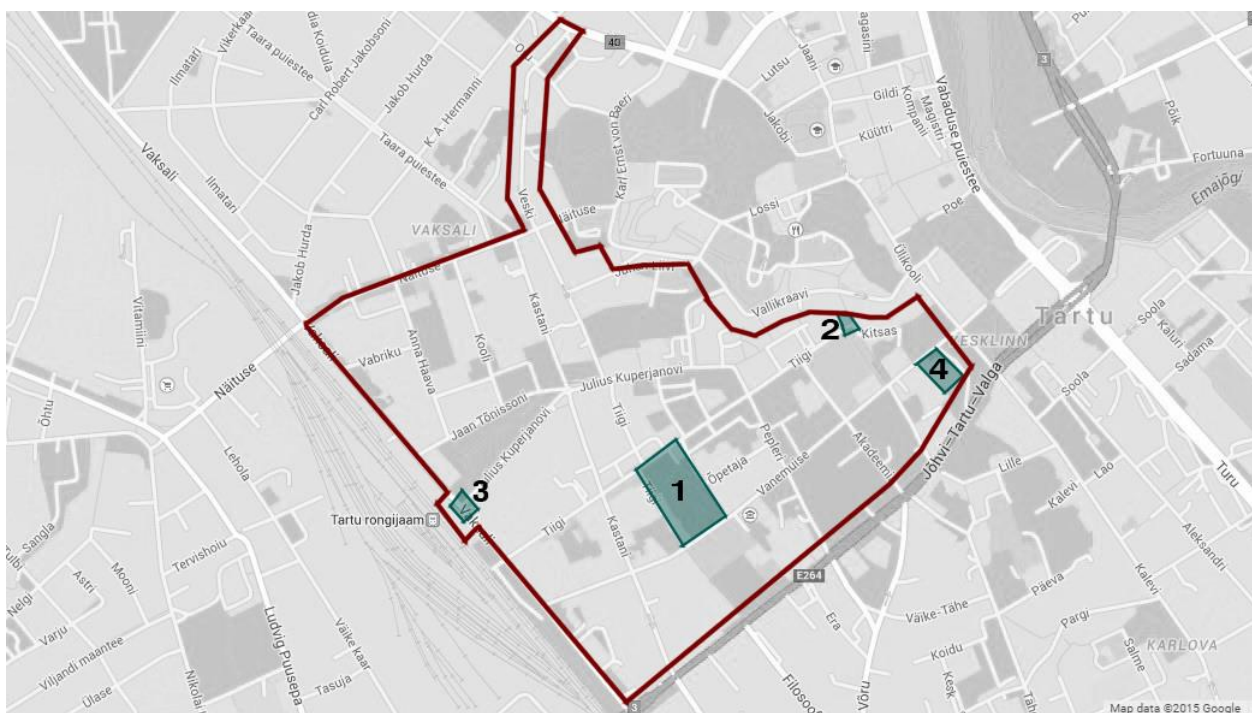
Töö teises osas on keskendutud Tartu ajaloolisele kujunemisele alates Põhjasõja järgsetest purustustest. Peatüki ülesehitus liigub üldisemast taustsüsteemist konkreetsemalt Toometaguse kujunemise juurde. Esmalt kirjeldatakse Tartu üldist olukorda pärast Põhjasõja järgset laastamistööd, seejärel liigutakse linna arengut võimaldanud sündmusteni ning avatakse linna laienemise ruumilised suunad. Seejärel on peatunud Toometaguse kujunemisperioodi iseloomustavatel arhitektuuri stiilidel, mis mängisid kesksel rollil asumi arhitektuurilise välimuse kujunemisel. Viimaks on lahti kirjutatud konkreetset Toometaguse kujunemine, kirjeldades eraldi nii sealse asumi linnaehituslikku tausta kui sotsiaalset tähtsust. Peatüki eesmärgiks on seletada lahti Toometaguse kujunemise laiem taust ja põhjused, samuti selle konkreetne ruumiline kujunemislugu ja struktuuriline ülesehitus. Nii tekib ülevaade sellest, millised olid ühiskondlikud hoiakud ja linnaarengut mõjutavad suundumused asumi kujunemise perioodil, mis omakorda toetab väljakujunenud ruumistruktuuri interpreteerimist.

Kolmandas osas antakse ülevaade Toometaguse ajaloolisest haljastusest kui ühest olulisemast maastikuarhitektuurse miljöö komponendist, jagades see vastavalt ruumikujunduslikule funktsioonile kolmeks suuremaks alagrupis. Nii kirjeldatakse eraldi avalikke haljasalaseid, privaatseid või poolavalikke linnaeetaseid ning ajaloolisi tänavaruume. Kõikide objektide kirjeldamisel on tuginetud suuresti fotodele, kuid olemasoleva materjali piires on analüüsitud ka

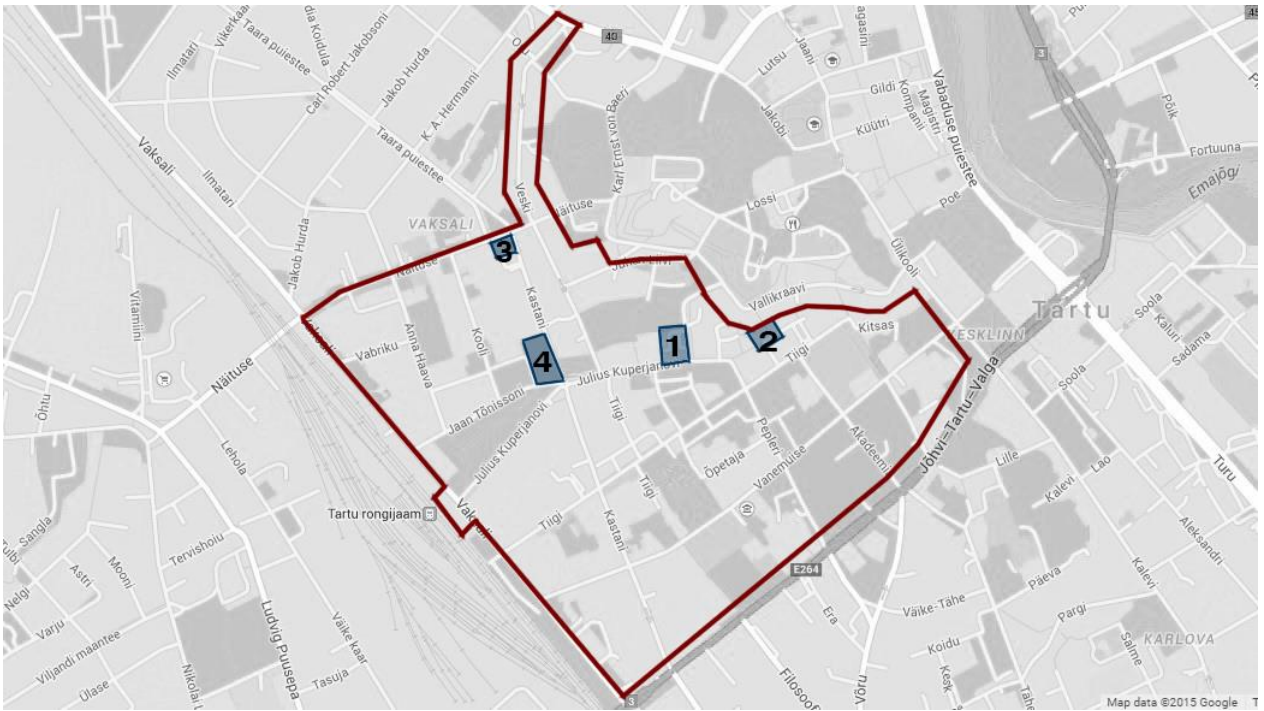
plaane ja kaarte. Samuti on võimalusel kasutatud omaaegsete inimeste mälestusi. Iga alapeatüki juures on kirjeldatud 4-6 konkreetset ja unikaalset objekti, et võimaldada hilisemat üldistuste tegemist. Objektide nimetamisel, sealjuures tänavanimede osas (vt lisa 1), on lähtutud nende ajaloolistest nimedest, et võimaldada paremat seost ajastukohaste kirjelduste ja dokumentatsiooniga. Objektide paiknemist uurimisalal illustreerivad joonised 2, 3 ja 4.

Neljandas on keskendunud Toometaguse maastikuarhitektuurse miljöö iseloomulikele tunnustele 19. ja 20. sajandi vahetuse perioodil. Selleks antakse esmalt lühike ülevaade Toometaguse tänastest kaitstavatest väärtustest ning linnaehituslike miljööväärtuste hindamise teooriast. Seejärel kirjeldatakse eelneva peatüki konkreetsetele näidetele tuginedes Toometaguse ruumikujunduse ühisjooni ja iseloomulikke tunnuseid, analüüsides sealse miljöö olemust läbi ruumistruktuuri, avalike haljasalade, eraaedade ning tänavaruumi kujunduse.

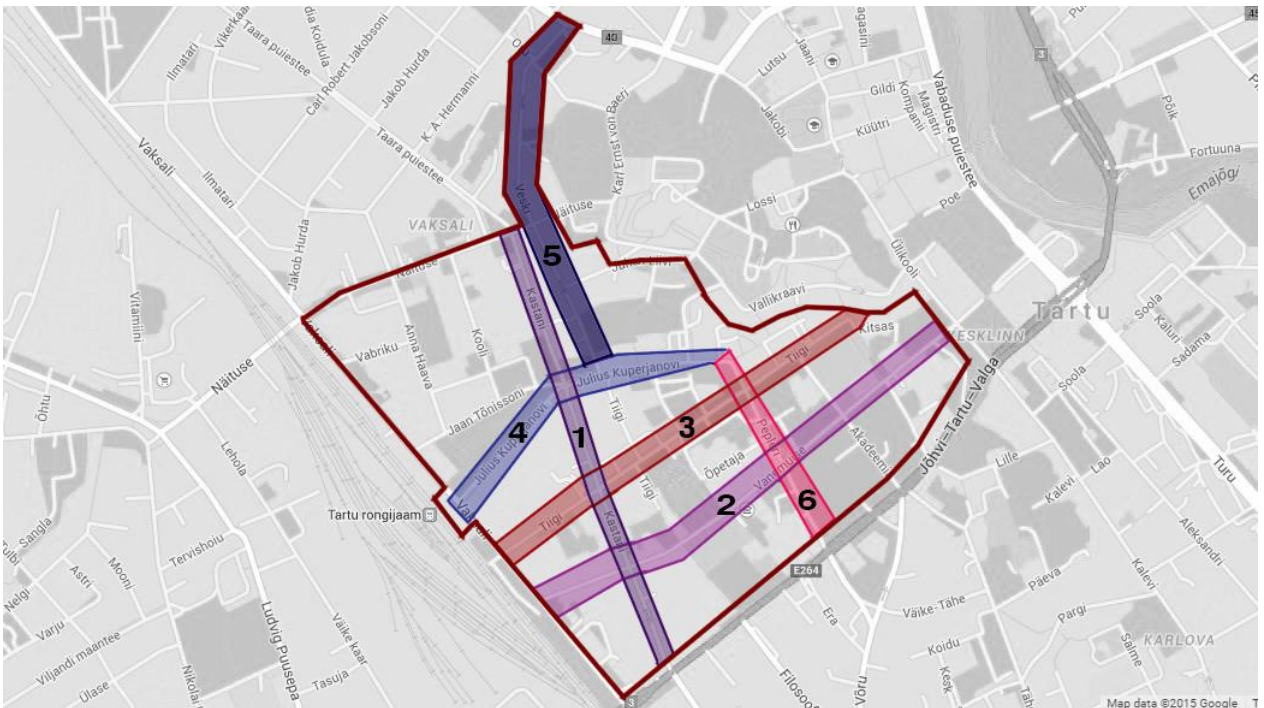
Arutelu ja järelduste osas võetakse eelnevad sisupeatükid kokku. Selle töö osa eesmärgiks on mõtestada lahti läbi milliste põhimõtete ja ruumikomponentide kujunes välja Toometaguse maastikuarhitektuurne miljöö *Belle Époque*'il. Samuti kirjeldada, kas ja kuidas saaks neid ajaloolist miljööd kujundanud põhimõtteid kasutada asumi edasise arengu suunamisel.

Joonis 2: Uurimisobjektid - avalikud haljasalad. 1 – Saksa Käsitöölise Seltsi aed; 2 – Senffi trepid; 3 – raudteejaama esine skväär; 4 – Vanemuise suveaed (aluskaart: Google Maps)

Joonis 3: Uurimisobjektid - eraiad. 1 - Silmakliiniku aed; 2 - A. von Oettingeni aed; 3 - Neobaltia aed; 4 - EÜS-i aed (aluskaart: Google Maps)

Joonis 4: Uurimisobjektid - tänavad. 1 - Kastani tänav; 2 - Aia tänav; 3 - Tiigi tänav; 4 - Maarjamõisa tänav; 5 - Veski tänav; 6 - Pepleri tänav (aluskaart: Google Maps)

2. Ruumikujundus 19. saj II poolest 20. saj alguseni

2.1 Kujundusstiilide üldine taust ja disainipõhimõtted

19. sajand oli aeg, mil ühiskond pidi harjuma täiesti uute tehnoloogiliste saavutuste ja nende füüsiliste ilmingutega ümbritsevas ruumis. Tegu oli uute mugavuste, uute võimaluste ning senisest sootuks erineva urbaanse keskkonna kujunemise perioodiga. Sajandi algusperioodi iseloomustas ennekõike optimistlik tulevikuülistamine, mis avaldus erineval moel erinevates eluvaldkondades. Kunstiringkondades kujunes sel perioodil välja seisukoht, et uuel moodsal ajal peavad ilu ja esteetika lähtuma teadusest, tööstusest ja ärist ning tõrjuma seeläbi kõrvale moraali ja religioossuse kui oma aja ära elanud endisaegsed väärtused (Eco 2006, lk 366). Tegu oli mitmeti eufoorilise ja tulevikku idealiseeriva ellusuhtumisega, mis kestis kuni sajandi II pooleni, kui 1870. - 1890. aastate majanduskriisid senist entusiasmi tugevalt taltsutasid. Sajandi alguse progressiusk ning kapitalismi ülistamine muutusid kriiside valguses vähemusutavaks, taas hakkas tekkima ebakindlus ning seati kahtluse alla, kas uus ühiskond on vanast tõesti parem või kordab selle vigu lihtsalt uues võtmes. (Siilivask 2006, lk 231)

Hoolimata sajandialguse progressivaimustusest, oli 19. sajand tervikuna mõneti vastuoluline ajalooajalooperiood, mil tulevikuvaatamise kõrval kerkis esile ka tugev nostalgia möödaniiku suhtes. Just selle tõttu oli üheks 19. sajandi suureks ja üldlevinud kunstisuunaks romantistlikust liikumisest alguse saanud historitsism, mis matkis eelnenud ajastute kunsti- ja arhitektuurikeelt, heroiseeris möödaniiku elukorraldust ning suhestas end poetilisel viisil metsiku loodusega. Nii kujunes üsna tavaliseks, et ka uusi tehnoloogiaid kasutavad ja teenindavad ehitised peideti just tuttava ja kindla historitsistliku kujunduse taha (Sembach 2007, lk 14).

Sarnaselt pisut nostalgiliselt pinnalt kerkis 19. sajandi Inglismaal esile *Arts and Crafts Movement*, mille välja kujunemine langeb kokku just sajandi lõpupoole ebakindluse ja kriisiperioodiga. Tegu oli liikumisega, mille nii-öelda vaimseteks juhtideks võib pidada kaht inglasi, John Ruskit ja William Morrisset, kes pidasid majanduskriisi lahenduseks uusajaelsete ideaalide taastamist kaasaegses ühiskonnas. (Siilivask 2006, lk 231) Nii kujunes põhiseisukoht, mis vastureaktsioonina tööstuslikule pöördele ja kapitalistlikule masstootmisele taotles tagasipöördumist traditsioonilise käsitöö juurde. (Treier 1996, lk 12-13). Masinatootmisest täielikult loobumine osutus küll

utoopiaks, ent sellelt ideoloogiliselt pinnalt sai alguse sajandivahetuse perioodi iseloomustava uue suure stiili, juugendi kujunemine (Sembach 2007, lk 18).

Juugendstiil osutus oma suhteliselt lühikese levikuperioodi jooksul äärmiselt varieeruvaks. Üldjoontes oli tegu aga ornamentaalse ja dekoratiivse stiiliga, mille lähtepunkti võibki otsida *Arts and Crafts* liikumise käsitöolikust esteetikast ja kunstide sünteesis (Treier 1996, lk 12-13). Mis neid kahte stiili aga eristab, on nende filosoofiline taust – kui *Arts and Crafts* vaatas ennekõike minevikku, siis juugend pööras pilgu tulevikku. Nii kujunes 19. sajandi lõpukümnendil välja omalaadne uus liikumine, nii-öelda uusromantism, mis mõistis sellele eelnenud nostalgilise historitsismi hukka kui sisutühja, oma mõtte ja sihi kaotanud liikumise. (Siilivask 2006, lk 231)

Uus suund, mis esimest korda kerkis üles läbi loosungi „*l'art pour l'art*“ ehk „kunst kunsti pärast“, seadis oma põhimõtteks ja eesmärgiks pühenduda kunstis ennekõike esteetikale. Oma ideoloogias tahtis uus liikumine eitada senist pärandit ning keskenduda millegi uue loomisele. (Hein 2003, lk 207-208) Uue esteetilise vormikeele kehtestamisel ammutati inspiratsiooni sageli loodusest, selle ühtaegu metsikutest ja korrapärastest vormidest. Ausse tõsteti oskuslik käsitöö, looduslähedus ning soov täiustada inimesi ümbritsevat ruumi esteetilise kvaliteetiga. (Siilivask 2006, lk 233)

Hoolimata aga sellest, et eeskujude otsimisel ei pöördunud juugendis enam otsesõnu ajalooliste stiilide poole, oleks siiski liiga julge väita, nagu oleks juugend suutnud end eelnenud ajaloost kuidagi lõplikult välja rebida. Nii jäävad ka sajandivahetuse kunstis ja arhitektuuris püsima eelnenud 19. sajandit iseloomustanud huvi ajaloo ja eksootika vastu, mida nüüd hakatakse küll rohkem stiliseerima ja kasutama veidi teises kontekstis kui senises historitsismis. (Hein 2003, lk 207-208)

Juugendi leviku kõrgaega, kus ideoloogiline taust oli end kehtestanud ja lahti mõtestanud, võib määratleda aastatega 1880 – 1910 (Treier 1996, lk 22-23). Küpse juugendstiili vormikeele osas võib eraldada mitu suuremat koolkonda. Esiteks Belgias ja Prantsusmaal levinud *art nouveau*, mis taotles ennekõike dekoratiivsust läbi ekstravagantse ornamentika, voogava pinnakäsitluse ning looklevate joonte. Teiseks Saksamaa ning Põhjamaade koolkond, mida pigem tuntakse juugendstiili või nime all, kus domineerib materjaliesteetika ning mahuline liigendatus. (Siilivask 2006, lk 234-235) Kolmandana saab eraldi välja tuua veel Austrias ja Viinis levinud juugendvormi ehk niinimetatud Sezessionistiili, mis laenas paljud oma ideed šoti päritolu arhitektilt, Charles Mackintoshilt ning temaga seondvalt Glasgow koolkonnalt. Nii levis sealtkaudu Mandri-

Euroopasse konstruktivistlik ja geomeetiline juugend, kus leidis rohkelt kasutust ruudumotiiv ning mida iseloomustavad ühtselt monoliitsed hooned. (Frampton 2007, lk 84)

Põhja- ja Kesk-Euroopa juugendstiili puhul tasub veel mainimist, et nende ideeline taust oli sageli lähemal Morrise *Arts and Crafts*ile. Nii kujunes neis piirkondades ka juugendperioodil üsna tavaliseks kohaliku ehitustraditsiooni ja arhitektuuripärandi rakendamine uute ehitiste juures. (Siilivask 2006, lk 235) Samuti saab saksa ja põhjamaade juugendstiili juures esile tuua, et kuigi tegu oli ajastule omaselt esteetikat rõhutava kunstivooluga, kinnistusid selle juures ka tugevalt funktsionalistlikud jooned. Nii pöörati suurt tähelepanu materjalide ning vormide otstarbekusele, hoiduti raiskamisest ja liiasusest. Dekoratiivsus ei olnud pelgalt staatiline pealiskiht, seda üritati siduda asjade olemuse ja funktsionaalse toimimise mehhanismidega. (Eco 2006, lk 371)

Üldise ideoloogilise algprintsipiibina võib sajandivahetusest välja tuua, et esile kerkis tungiv soov muuta läbi ilu ja esteetika inimesi ümbritsevat keskkonda (Eimre 1990, lk 96). Takkajärgi on seda perioodi idealiseerivalt nimetatud *La Belle Époque*'ks ehk ilusaks ajajärguks, mis markeeris pöördelise sajandi saavutuste juubeldavat kulminatsiooni. Ajaliselt dateeritakse seda mitmeti, kuid üldiste piiridena võib ära märkida ajavahemiku 1870 (Preisi-Prantsuse sõja lõpp) kuni 1914 (I maailmasõja algus), mil Euroopas valitses rahuperiood ning ühiskond oli haaratud uute võimaluste ja uute kunstide keerisesse. Nii peegeldabki sajandivahetuse kunst läbi kogu Euroopa oma „ilusajaajärgu“ vaimu, mis ühest küljest vaatas ootusrikkalt tulevikku, aga teisalt elas nii mõneski mõttes dekadentlikus sajandivahetuse meeleolus (Wires 1977).

Tegu oli aktiivse sotsiaalelu ja uuenduste ajajärguga, kus esile kerkis relativistlik maailmapilt, mis tõstis protesti Euroopa seniste, valgustusajastust pärit põhimõtete vastu, mis rõhutasid kõigis eluvaldkondades ratsionaalsust ning järjepidevat progressi. Süvenes individualism, selle taustal aga teatud metafüüsiliselt sümbolistlik maailmanägemus, mis väljendus kujunduslikkuse ja mitmetähenduslikkuse taotluses. (Siilivask 2006, lk 232) Tekkis omaladne vastuolude ja kontrastide maailm, mida hoidis koos ühine joovastus ja soov luua midagi ilusat.

2.3 Linnaplaneerimine ja haljastus

2.3.1 Linnade areng ja avalikud haljasalad 19. sajandi I poolel

19. ja 20. sajandi vahetuse perioodi linnaplaneerimise ja linnahaljastuse suundumused on lahutamatult seotud sellele eelnenud sajandi oluliste sotsiaalpoliitiliste arengutega. 19. sajandil

välja töötatud tehnoloogilised uuendused tõid kaasa muutused ka Euroopa linnade välisilmes ja ülesehituses. Linnasid seni ümbritsenud kaitserajatiste vöönd kaotas oma tähtsuse ning mitmete erinevate tehnoloogiliste, sotsiaalsete ning majanduslike tegurite koosmõjul hakkasid linnad laienema väljapoole oma ajaloolistest piiridest. Niivõrd kiire kasv tõi kaasa olukorra, kus kerkisid lohakalt ehitatud odavate üürimajade linnakud ning ka vanad kvartalid muutusid kiires tempos ebahügieenilisteks ning viletsateks aguliteks. (Frampton 2011, lk 24-25)

Linnade üha kehvem olukord tõusis 19. sajandi esimeses pooles seoses sagenevate haigusepidemiatega eriti teravalt huviorbiiti ning sellega hakati süstemaatiliselt tegelema ka seaduslikul tasandil. Linnakeskkonna tervisliku olukorra parandamine ei olnud omaaegses ideoloogias seotud aga vaid praktiliste hügieeni- ja heakorraküsimustega, vaid laienes teadlikult ja endisest konkreetsemalt ka linnaplaneerimisse. Nimelt oli 19. sajandil levinud juba antiigist alates Euroopas levinud meditsiiniline seisukoht, mille järgi nakkushaigusi põhjustab seisvas õhus tekkiv mürgine aur ehk *miasm*. Selleks, et „halb õhk“ linnaruumist eemaldada, oli vaja, et värske õhk pääseks linnas liikuma. (Sinisalo 2004, lk 90)

Eesmärgiks sai senise tiheda, kaootilise ning ebahügieenilise linnakeskkonna avardamine, mille ellu rakendamiseks hakati erinevates Euroopa suuremates linnades sisse viima radikaalseid ümberkorraldusi. Nende hulgast võib teedrajavana välja tuua Haussmanni Pariisi ümberehitused. Tema tegutsemisperioodil, 19. sajandi keskpaigas, rajati Pariisi uus sirgetest ja laiadest tänavatest koosnev bulvaritevõrk, mille õhku „ventileerisid“ suured avalikud väljakud. (Frampton 2011, lk 29) Lisaks bulvaritele kavandati 19. sajandil Pariisi terve rohevõrgustik, mis koosnes erineva suuruse ja funktsiooniga uutest parkidest ja haljastatud väljakutest, millele lisandusid veel ajaloolised aiad (Gothein 1928, lk 345). Just Pariisi parkide kujundus ning ülesehitus ja linna üldine uus plaanilahendus avaldasid suurt mõju ülejäänud Euroopa linnadele.

Ka Saksamaa pargid väärivad teatavat tähelepanu, sest seal sai avalike parkide kujundamine linnasid ümbritsevatesse kasutuseta jäänud kindlustusvöönditesse alguse juba 18. sajandil. Parke hakati rajama põhimõttel, et need oleksid kõikidele sotsiaalsetele kihtidele ligipääsetavad. Sellega haakub C .C .L. Hirschfieldi idee *Volksgarten*'ist ehk rahvapargist, milletaolisi rajas ka Loudon Inglismaale (Hellström 1997). Oluline nimi 19. sajandi I poole Saksamaa pargiarhitektuuris on veel Peter Joseph Lenné (Turner 2005, lk 211), kellelt pärineb 1836. aasta terviklik plaan Potsdami haljasalade ja pargisüsteemide rajamisest ehk nn *Verschönerungsplan* või „kaunistamise plaan“.

Just selle Lenné projekti eeskujul hakati suuri ülelinnalisi haljastussüsteeme rajama ka teistesse saksa ja selle mõjupiirkonnas paiknenud piirkondade (nt Austria) linnadesse. (Sinisalo 2004, lk 101-102)

Linnahaljastuse arengus ei saa mainimata jätta ka Inglismaad, kus alates 19. sajandist hakkas levima linnaparkide kujundamine. Nende parkide esimeseks laineks olid maastikuaia põhimõtetel rajatud suured pargid nagu Hyde Park, mis avati rahvapargina juba 17. sajandil. (Gothein 1928, lk 340) Inglise 19. sajandi pargikultuuris kerkisid esmalt esile pargid, mida kõikidest külgedest piirasid elitaarsed ridaelamud (Frampton 2011, lk 27). Teiseks linnaparkide tüübiks said jalutuspargid, mis olid tihti endistest suurtest maastikuparkidest oluliselt väiksemate mõõtmetega, kuid mille rajamisest kujunes omaette sotsiaalne liikumine. Jalutusparke, nagu näiteks John Claudius Loudon'i poolt kavandatud Arboretum, rajati teadlikult rahvaparkidena, kuhu nähti ette lõbustustelgid ning einestamisalad. (Sinisalo 2004, lk 93)

2.3.2 Linnaplaneerimine ja linnahaljastus 19. saj II pooles ja 20. saj alguses

19. sajandi II poolest jätkus Haussmanni eeskujul endise hooga vanade linnade uuendamine ning regulaarse tänavavõrgu arendamine. Selle üheks suurejooneliseks näiteks on Viin, kuhu rajati vanade funktsionaalsuse kaotanud kindlustuste asemele tohutult lai paraadbulvar Ringstraße. Nii tekkis hiiglaslik avatud ruum, mis erines kardinaalselt ajalooliste linnakeskuse väljakujunenud ilmest. (Gothein 1928, lk 348) Uus suund pälvis seetõttu ka kriitikat, kusjuures ennekõike heideti uutele planeeringutele ette, et tänavate tohutute mõõtmete tõttu on nad kaotanud sideme end ümbritsevate hoonetega. (Frampton 2007, lk 29)

Paralleelselt Haussmanni ideedega hakati erinevates Euroopa piirkondades välja töötama ka teistsuguseid linnaplaneeringulisi lahendusi. Nende seast võib eraldi välja tuua koolkonna, mis haakis planeeringu ideelise sisu tugevalt kokku uute transpordivõimalustega. (Neuman 2011) Nii kujunes näiteks katalaani inseneri Ildefons Cerdá 1859. aasta Barcelona planeeringu tuumaks just infrastruktuur. Kuigi ka Haussmanni planeeringus oli transpordil ja liikumissuundadel kanda oluline roll, siis Cerdá astus selle idee edasiarendusel sammu kaugemale. Tema linnaplaneeringutele omast moodsat, tehnoloogilist ning linlikku lähenemist iseloomustab ka see, et just tema võttis esmakordselt kasutusele termini *urbanizacion* ehk linnastumine. (Frampton 2007, lk 29)

Cerdá Barcelona laiendus nägi ette regulaarset tänavavõrku, kus moodustusid korrapärased nelinurksed kvartalid. Oma planeeringu koostamisel viis ta läbi põhjalikke küsitlusi, et saada infot demograafiliste, tervislike, sotsiaalsete, majanduslike ning keskkonnaga seotud teemade kohta. Sellele tuginedes oli Cerdá eesmärgiks luua puhas, korrapäraselt ja täisväärtuslik elukeskkond. See tähendab, et ta pööras suurt tähelepanu erinevate funktsioonide ja hoonete paigutusele. Igasse kvartalisse nähti ette avalikkusele suunatud ruumid, linna planeeriti süsteemselt pargid, skväärid ja aiad, üldiste moodsate ja mugavate lahendustena aga kõnniteed, tsentraalne kanalisatsioon ja vesi. Väga oluliseks elemendiks linna uues planeeringus said ka raudteed, mis pidid kogu Barcelona transpordisüsteemi siduma üheks tervikuks. (Neuman 2011) Cerdá ideed transpordi olulisusest arendas veelgi edasi Léon Jausselt oma 1902. aasta Barcelona planeeringuga, mis nägi ette lineaarlinna meenutava lahenduse, kus hooned oleksid koondunud lintidena raudteevõrgustiku servadesse (Frampton 2008, lk 30).

Raudteede olulisus hakkas olulist rolli mängima ka teises planeerimiseideoloogilises seisukohas, mis üritas end vastandada Cerdá ja Haussmanni regulaarsetele ja geomeetrilistele planeeringutele. Tekkis omamoodi vastuliikumine, mis tõstis eesmärgiks maastikuliste ning vabakujuliste eeslinnade rajamise. Üheks uue suundumusega seotud peamiseks teoreetikuks kujunes Austria arhitekt Camillo Sitte, kes oli ka üks haussmanliku geomeetrilise ja liigselt avara planeeringu olulisematest kriitikutest. (Sinisalo 2004, lk 111) Tuleb siiski eraldi toonitada, et uue liikumise mõte polnud mitte pöörduda tagasi linnade laienemisel tekkinud kaosesse, vaid saavutada tervislik ja esteetiline elukeskkond, rakendades sealjuures sajandi esimeses pooles esile kerkinud ideed rohevõrgustikest ja avalikest parkidest

Ameerika Ühendriikides esindas uut suunda tuntud maastikuarhitekt Frederick Law Olmsted, kes propageeris loodusmaastiku säilitamist, regulaarse planeeringu vältimist ning kohaliku taimestuse eelistamist (Gothein 1928, lk 428). Tema töödest võib näitena välja tuua Chicagos paikneva Riverside'i planeeringu, kus ebakorrapäraselt lookleva joonega krundid ja tänavad moodustavad roheline ja maalilise terviku. Uue linnaosa ühendus südalinnaga oli tagatud raudteega. Euroopas hakkasid Ameerika Ühendriikidega paralleelselt sajandi lõpul esile kerkima aedlinna kontsepti rõhutavate teoreetikute ideed, kellest eraldi välja toomist väärrib Ebenezer Howard. (Frampton 2007, lk 31) Tema lähtekohaks oli, et ideaalseks elukeskkonnaks oleks süsteem, mis ühendaks maa ja linna parimad omadused ning selle iseloomustamiseks joonistas ta mitmeid skeeme sellest,

kuidas uusi linnasid võiks üles ehitada. Nende kõigi juures oli eriti oluline, et linnas oleks välja ehitatud puiesteede ning parkide võrgustik, mis koos ühepereelamute juurde kuuluvate aedadega moodustaks tervisliku ja roheline elukeskkonna. (Howard 1965, lk 48)

Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et 19. sajandi II pooles ja sajandivahetusel võistlesid omavahel kaks erinevat linnaplaneerimise koolkonda, mille väljundid olid siiski mõnevõrra erineva rõhuasetusega. Haussmanni ja Cerdá planeeringud olid ennekõike mõeldud kas vanade linnade uuendamiseks või uute tihedate linnaüksuste rajamiseks. Olmstedi, Howardi ning nende kaasmõtlejate vabamad ja avarama isikliku ruumiga planeeringud sobitusid paremini uutesse eeslinnadesse, nii-öelda *suburbia*tesse, sest nende teooriate alusel polnud võimalik suure asustustihedusega *city*de rajamine. Mis neid mõlemat suunda aga ühisnäitajana iseloomustab, on linnahaljastuse tihe sidumine linnaplaneerimisega. Mõlemal juhul käsitleti parke, skvääre ja puiesteid praktiliselt lahutamatu ja iseenesestmõistetava osana uuele moodsale ühiskonnale vastavas ruumis.

2.3.3 Aiakunst 19. sajandi II pooles ja 20. sajandi alguses

Samuti nagu linnaplaneerimises, ei saa 19. ja 20. sajandi vahetuse aiakunsti iseloomustada kindlate, selgelt välja joonistuvate tunnuste abil. Ka siinkohal on tegu jätkuga 19. sajandil levinud ideede paljususele, mistõttu tihti koondatakse kogu sajandi aiakunst „eklektika“ või ka „uusklassitsismi“ nime alla. (Hellström 1997) Puudus ühtne disainiteooria, mistõttu tekkis sajandi vältel terve rida erinevaid aiakunsti voolusid, mis erinevates piirkondades olid vastavalt kohalikule traditsioonile ja ideede levikule rohkem või vähem populaarsed (Sinisalo 2004, lk 61).

Inglise maastikuarhitekt Tom Turneri klassifikatsiooni aluseks võtteks, võib sealjuures eristada nelja suuremat aiadisaini suunda, milleks on maastikustiil, segastiil, *gardenesque* ja rahvuslik stiil. Maastikustiili iseloomulikuks jooneks oli aiakujunduse ülesehitamine maali taoliselt, kasutades selleks kindlas järjestuses ajaloost laenatud kujundusideid. Tüüpiliseks oli kujundada hoone lähedusse regulaarne aiaosa, mis etapiti muutus üha vabakujulisemaks ja metsikumaks, tekitades ülemineku korrastatud aiast looduslikku parki. (Turner 2005, lk 230)

Segastiil kasutas aiakujunduses teiste riikide disainielemente, kusjuures lisaks Euroopast laenatud motiividele (itaalia, prantsuse, hollandi aiad) oli väga populaarne ka eksootiliste riikide (India, Hiina) aiakujunduse kopeerimine. Aedadesse rajati hiina pagoode, šveitsi mägimajakesi ning

kreeka templivaremeid, sageli lisades nende arhitektuurilistele vormidele ka päritolumaa maastikku matkivaid tehismägesid, kunstjärvi, puudesalusid jne. (Hellström 1997)

Gardenesque kujutas endast stiili, mis kasutas rohkelt erinevatest riikidest pärit taimeliike. Botaanikaaiad olid 19. sajandil Euroopas väga populaarsed ning *gardenesque*'i näol on sisuliselt tegu nende ideede teisendusega üldises aiakunstis. Selles stiilis kujundatud aiad olid tihti ühtlasi ka arboreetumid, kus erinevaid liike istutati tihedalt kokku, et luua lopsakat ning vaheldusrikast loodusmaali meenutavat üldpilti. (Turner 2005, lk 240) *Gardenesque*'i puhul väärib mainimist veel see, et kuna pearõhk oli just erineva haljasmaterjali kombineerimisel, oli stiili puhul keskseks mitte niivõrd kunstiharidusega aiakujundaja kui aednik. (Hellström 1997).

Rahvuslik stiil, mida võib neljanda olulise eklektilise aiakunsti vooluna välja tuua, avaldus erinevate ajalooliselt märkimisväärsede perioodide disainiideede ja –elementide kasutamises. Stiil lähtus 19. sajandi II pooles erinevates Euroopa riikides esile kerkinud rahvuslikest liikumistest. Saksamaal ja Hollandis avaldus see kohalike taimeliikide kasutamises ning looduslike aedade kujundamises, Inglismaal ja Prantsusmaal võeti ette ajalooliselt oluliste parkide restaureerimine ning nende stiilis uute aedade rajamine, USA-s tõusid esile vanast maailmast inspireeritud koloniaalajastu hõngulised aiad. (Turner 2005, lk 242-243)

1880. aastatest alates muutusid aiakunstis vaadeldavaks ka *Arts and Crafts* liikumise mõjud ja ideed. Aiakunstis oli tegu ennekõike väikeaedadesse sobiva stiiliga, mille puhul peeti ennekõike oluliseks, et aed oleks inimestele kasutamiseks ja olemiseks, mitte uhkeldav hingetu ruum. (Hellström 1997) Sellest aiastiilist on kirjutanud ka üks liikumisega seotud arhitekt, J. D. Sedding oma 19. sajandi lõpul ilmunud teoses „*Garden Craft Old and New*“, kus ta samuti toonitab, et *Arts and Crafts*'i aedade kõige iseloomulikumaks jooneks on nende lihtsus ja hubasus. Stiilile omaste kujunduspõhimõtetenähtena on siiski võimalik välja tuua, et eelistati kohalikke liike ning kasutati rohkelt nii püगतud põõsahekke kui lillepeenraid. (Sedding 1891)

Laiemas aiakujunduslikus teoorias võib 19. sajandi II poolest alates välja tuua kaks teineteisele ideoloogiliselt vastu seisvat suunda, millest esimeseks oli maastikuaia stiili ning looduslähedust propageeriv koolkond (Sinisalo 2004, lk 72). Teise suuna esindajad, kuhu kuulusid ka varase *Arts and Crafts*'iga seotud mõtlejad ning *Formal Garden*'i propageerijad, püüdsid seevastu esile tõsta selge struktuuriga kujundust ja regulaarsust.

Sajandi lõpul saavutas regulaaraed nii-öelda võidu, kuigi muutus valdavaks ennekõike väiksemates aedades. Suurtes parkides sai tavaliseks praktika, kus peahoone ümbrusesse kujundati regulaarstiilis aed, samas kui suuremas pargiosas jäi püsima maastikustiil. Regulaaraed sobitus omaaegses kontekstis kokku ka juugendliikumise ideoloogiaga, mis pidas oluliseks romantikat ja individualismi. Varasemast enam hakati rõhutama hoone ja aia ühtekuuluvust, tihti kujundati arhitektooniliselt suletud aiaruume ning pöörati suurt tähelepanu kunstilisele ja dekoratiivsele ilmele. (Sinisalo 2004, lk 70-71)

Kõike märkimisväärsemaks võib siinjuures pidada kahte arhitekti, Gertrude Jekyll'i ning Edward Lutyensit, kes suutsid kaks vastandlikku doktriini sajandi lõpul üheks kujundusstiiliks koondada. Nende poolt loodud aiakujundusele oli iseloomulikuks arhitektooniliste ja teiste regulaarsete elementide sidumine vabakujuliste aiaosadega, mis koosmõjus moodustasid romantiliselt nostalgilise ning juugendlike mõjutustega lahenduse. Rohkelt leidsid kasutust maaliliselt paigutatud püsililled, aga ka näiteks lopsakad õitsvad põõsad, millest kompositsioonide loomisel oli eriti andekas kunstnikustaustaga Jekyll. (Sinisalo 2004, lk 72) Just tänu tema panusele sai lillede kasutamisest taas üldine moesuund, mis kinnitas kanda ka väljaspool *Arts and Crafts* liikumist. Nii levisid üle kogu Euroopa, sealhulgas ka Eesti aedadesse, keeruliste mustritega lillepeenrad, mida võidi kujundada nii üheaastastest suve- kui ka püsililledest. (Kaaver 2003, lk 11)

Peatudes põgusalt ka Eestile ja sealjuures Tartule iseloomulikel aedadel, saab ootuspäraselt tõdeda, et Euroopa stiilid avaldusid ka siinses aiakunstis. Kui agulipiirkondades jäid tüüpiliseks tarbeaiad, siis jõukama rahva seas hakkasid levima ennekõike iluaiad. Sealjuures eristuvad mõisapargid, mida käsitletakse käesoleva töö järgmises peatükis, ning linnadesse kujundatud väiksemate mõõtmetega aiad. Kasutust leidsid sealjuures praktiliselt kõik 19. sajandi ja 20. sajandi algusega seotud aiakujunduse suunad, nende hulgas nii neostiilid kui ka *Arts and Crafts*'i ja juugendi stiilis aiad. Üldsõnaliselt on Anne Kaaver Eesti tüüpilise sajandivahetuse linnaaia kohta kirjutanud, et need olid kujundatud enamasti regulaarses stiilis, kus keskse lilledega ääristatud jalgteel lõppu oli sageli paigutatud lehtla. Sealjuures saab välja tuua, et alates 20. sajandi algusest muutusid tarbeaiad ka jõukama rahva seas populaarseks ning nii hakati iluaedadesse tooma viljapuid ja marjapõõsaid ning rajama aedviljapeenraid. Nende paigutamisel lähtuti siiski mitte niivõrd utilitaarsetest, kui esteetilisest kaalutlustest ning nii jäid ka linnaaedadesse rajatud tarbeaia osad järgima esteetilisi kujundusprintsipe. (Kaaver 2003, lk 45)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et 19. ja 20. sajandi vahetuse *Belle Époque*'i aiakunstis olid stiilid pigem tinglikud ning vaadeldavad läbi teiste antud perioodi arhitektuurimõtutuste ja ideede. Kui arhitektuuris kinnistus paarikümne aasta vältel üldlevinuks juugend, siis aiakunstis ei ole selleaegne stiil üheselt määratletav. Läbisegi kasutati erinevate objektide juures ka erinevat aiakujundust, mis sageli lähtus sellest, millises arhitektuuristiilis oli rajatud aia juurde kuuluv hoone. Niisiis tuleb *Belle Époque*'i aiakunsti iseloomustamiseks mingis konkreetses piirkonnas lähtuda ennekõike üksikjuhtumite analüüsimisest ning proovida nende baasil hiljem välja tuua konkreetses kontekstis avalduvaid ühisjooni.

2.4 Eesti mõisaparkide kujundus 19. saj II pooles ja 20. sajandi alguses

2.4.2 Eesti mõisaparkide üldiseloolumusus 19 - 20. sajandi vahetuse perioodil

Kuigi Eesti on alati asunud kaugel Euroopa aia- ning pargikunsti keskustest nagu Itaalia, Prantsusmaa ning Inglismaa, jõudsid sealsed stiilid nagu barokne regulaar- ja inglise maastikupark läbi baltisaksa aadlike reise ning erinevate kirjandusteoste tee ka siinsetesse mõisasüdamesse. Kui aga eelnenud sajandite jooksul on sarnaselt arhitektuurile võimalik jälgida suhteliselt üheseid ja mingitele kindlatele vormidele vastavaid stiile ka pargikunstis, siis alates 19. sajandist hakkas Eesti mõisaparkides sarnaselt ülesjäänud Euroopale välja kujunema erinevate stiilide paljusus ja segunemine.

Stiilirohkuse põhjuseid saab alates 19. sajandi teisest kümnendist otsida ennekõike romantistliku liikumise eeskujul esile kerkinud historitsismist. Kuna tegu oli tagasivaatava vooluga, ei kujunenud välja mitte üht universaalset stiilikeelt, vaid pigem tõekspidamiste kogum, mis hakkas omakorda mõjutama arhitektuuri ja parkide vormi. Pargikunstis võib historitsismi iseloomustada ennekõike romantilise suhestumisega loodusesse, kusjuures ideaalseks peeti parki, kus inimese poolt korrastatud looduse kõrval oleks näha metsikut ja taltsutamata maastikku. (Turner 2005, lk 202)

See, kuidas see filosoofia vormikeeleliselt täpsemalt avaldus, sõltus suuresti sellest, milline oli pargi juurde kuuluva peahoone arhitektuur. Kõige ilmekamalt ja äratuntavamalt seostatatakse historitsismi sageli neogooti stiiliga. Selle paremaks näiteks on Eestis Alatskivi, mille pargiarhitektuuris on tajutav omaaegne ihalus metsiku ja subliimse maastiku järele. (Hein 2007, lk 79) Lisaks kerkis Eestis aga ka teiste historitsistlike stiilide nagu neobarokk ja neorenessanss vaimus ehitatud mõisakomplekse, kus ka pargikujundus matkis ennekõike minevikust tuntud

terrassilist, regulaarset kujundust. Siinkohal võib mainida näiteks Raadi neorenessanslikke terrassaedu (Nutt, Paju 2012, lk 457), aga ka Luke mõisapargi neobaroklikku tiikide, terrasside ja püगतud pärnadega kujundust (Nutt, Paju 2012, lk 439).

19. sajandi teises pooles ning lõpuaastail hakkas historitsism end ilmutama erinevate kokku kuhjatud kujunduselementide näol, mis ühtib mõtteliselt ka samal perioodil mujal maailmas esile kerkinud eklektilise pargiideestikuga. Samuti on Eesti mõisates sarnaselt Euroopa eeskujule vaadeldav rohke erineva haljastusmaterjali kasutamine. Parke püüti rikastada üha uute eksootiliste taimedega ning erinevate liikide kollektioneerimisest kujunes paljude mõisnike jaoks omaette hobi. Levima hakkasid dendropargid ning populaarseks muutus kiviktaimlate rajamine. (Hein 2007, lk 81)

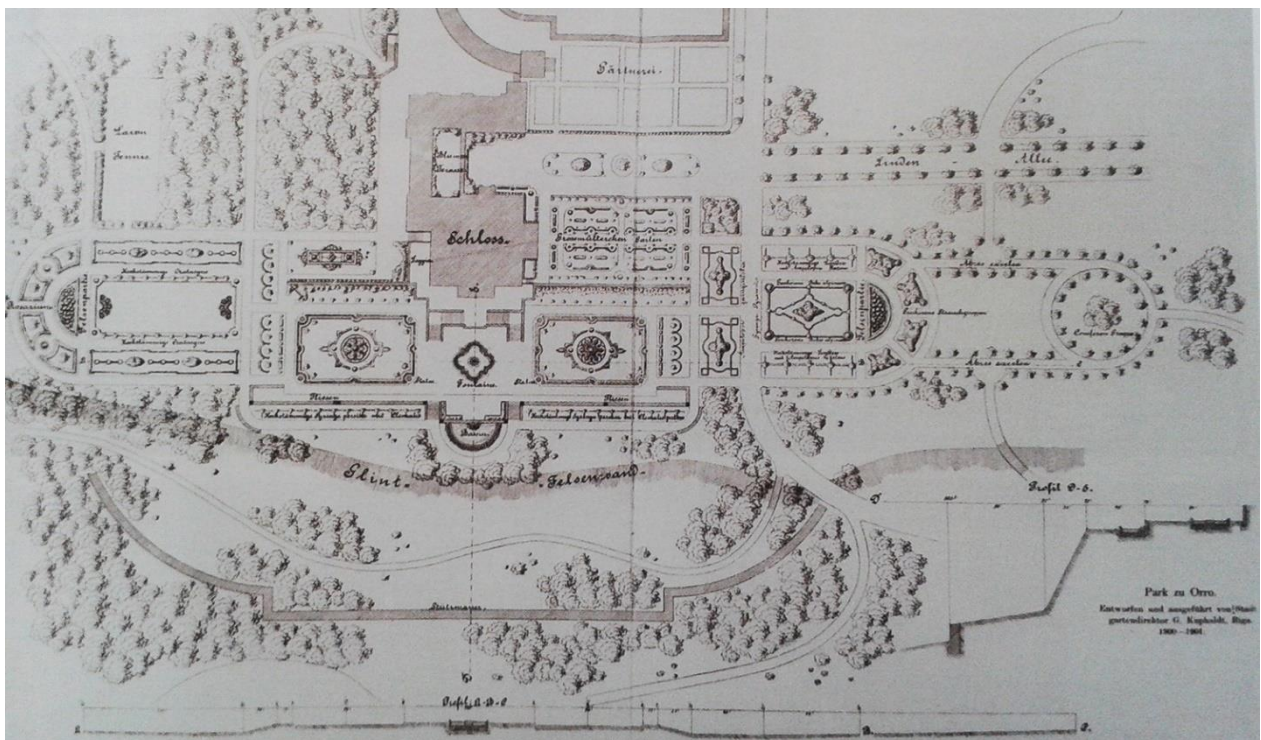
19. sajandi ja 20. sajandi vahetuse perioodi pargikunstis andsid Eestis kõige rohkem tooni kolm meest, kelleks on maastikuaednik Georg Kuphaldt (1853 – 1938), aiainsener Walter von Engelhardt (1864 – 1940) ning, küll ennekõike teoreetikuna, Eestimaa Aiandusühingu inspektor Friedrich Winkler (1854 – 1925). Sellele veidi eelnenud perioodist võib ära mainida ka Potsdami planeeringutega tuntuks saanud saksa maastikuaedniku Lenné, kes Eesti- ja Liivimaal kujundas rikastele mõisnikele suurejoonelisi parke (nt Raadi mõisapark Tartus) ning mõjutas oma töödega omakorda teisi siinsetel aladel tegutsenud pargikujundajaid. (Kaaver 2003, lk 33)

2.4.2 Georg Kuphaldt

Georg Kuphaldt oli saksa päritolu maastikuaednik, kes sai oma hariduse erinevates Saksamaa aiandusalastes instituutides, kõige märkimisväärselt aga Potsdami Kuninglikus Aednike Õppeasutuses. 1880. aastatest sai Kuphaldtist Riia linnaaednik, alates millest saab tema tegevuse mõju, nii kaudset kui otsest erinevate projektide näol, vaadelda ka Eestis. Tema aiakujunduslikus käekirjas võib ära tunda Potsdamis omandatud lennelikke põhimõtteid, mis avalduvad Kuphaldti loomingus haljastuse, maastiku ja arhitektuuri sidumises ühtseks tervikuks. Kuphaldti tööde teiseks üldiseks jooneks on tema enda poolt sõnastatud põhimõte, mille järgi ta pidas õigeks parkides kasutada ennekõike suuri vorme. Seda põhjendusega, et liiga väikeste mõõtmega detailid ei ole suures ruumis jälgitavad. (Hein 2007, lk 84)

Kuphaldti üheks märkimisväärsmaks tööks Eestis tuleb lugeda Toila-Oru parki, mille rajamine algas 1897. aastal. Tegu on Põhja-Eestis mereäärsel klindil asetseva pargiga, mis laiub Pühajõe

orus ja kallastel, kus maapinna kõrguste vahe ulatub 50 meetrini. Kuphaldt kujundas pargi Peterburi ärimehe Grigori Jelissejevi neorenessansliku suveresidentsi ümber. Pargi arhitektuurikeel lähtub seetõttu nii mõneski mõttes ka renessanslikest itaalia aedadest, laotudes neile sarnaselt balustraadidega kaunistatud terrassidele. Pargi juures on kasutatud rohkest purskkaeve ja basseine, rikkalikke lillepartereid ning pügatud hekke ja põõsagruppe (vt Joonis 5). Kui see kõik annab tunnistust just neorenessansi või kaugemalt isegi antiik-roma regulaariaiast, siis pargi teistes piirkondades kohtab ka ajastu teistsugust vaimu. (Kaaver 2003, lk 144)

Joonis 5: Toila-Oru pargi plaan 1904 (allikas: Eesti Pargid 1, lk 279)

Nii rajati Oru parki proua Jelissejeva soovil ka niinimetatud „Vanaema aed“, kuhu koondati erinevad lopsakad kevad- ja suvelilled, aga ka potitaimed ning õitsvad põõsad (Kaaver 2003, lk 144). Tegu on üsna otseselt ajastu moodsatele suundadele omase aiaosaga, mis seostub Gertrude Jekylli poolt aiakunstis populariseeritud lillepeenarde kasutamiseega. Lisaks regulaarsele- ning lilleaiale, kujundas Kuphaldt hoonest veidi kaugemale parkmetsa, mida iseloomustas lopsakus ja metsikus ning kargelt põhjamaine ilme (Hein 2007, lk 84). Pargile on omane veel ka märkimisväärselt suur puittaimede liigirohkus (Uustal 2007, lk 278), mis samuti haakub suurepäraselt 19. sajandi üldiste aiakunstialaste suundadega.

Teise Kuphaldti käe all valminud pargikujundusena väärrib mainimist Olustvere. Pargi kujundus pärineb 1903. aastast ning selle põhilahendus lähtub kahest avarast väljakust, mida ääristavad maalilised puudegrupid. Ülejäänud pargiosa on sarnaselt Oru pargile samuti vabakujulise lahendusega. Sellesse pargiruumi jäävad ka tiigid, millest suurima keskel paikneb kolm saart, mida ühendavad maalilised sillad. (Muru 2012, lk 576)

Joonis 6: Olustvere pargi plaan aastast 1903 (allikas: Eesti pargid 2, lk 577)

Peahoone ümbruse kujundas Kuphaldt terrassidena, mille äärde paigutati rohkelt ilutaimi. Hoone aiapoolse terrassi keskele projekteeris ta lilleklumbi ning äärtesse püगतud elupuud (vt Joonis 6). Nagu ajastu aia- ning pargikujundusele ning Kuphaldti isiklikule käekirjale omane, on ka Olustveres kasutatud rohkelt erinevaid puuliike. Sealjuures pööras Kuphaldt erilist tähelepanu erinevate liikide kokkusobitamisele ja nii ääristavad teeradasid oskuslikult kombineeritud

kodumaiste ja võõrliikidega puudegrupid. (Kaaver 2003, lk 147) Pargi üldises ülesehituses on jälgitav Kuphaldi põhimõtte suurte maastikuvormide kasutamisest, kus väikeste detailide asemel on rõhk üldkompositsioonil ja vaadetel.

2.4.3 Walter von Engelhardt

Walter von Engelhardt oli kohalikku baltisaksa päritolu aiakujundaja. Oma esialgse botaanilise hariduse sai ta Tartu Ülikoolis, ent sarnaselt Kuphaldtile täiendas ta end Potsdami Kuninglikus Aednike Õppeasutustes. (Hein 2007, lk 85) Nii võib ka Engelhardti varases käekirjas selgelt ära tunda Potsdamist kaasa saadud Lenné põhimõtteid, mida ta rakendas parkides ennekõike maaliliste ja maastikuliste kujunduste näol. Hilisemas loomingus hakkab välja joonistuma ka arhitektoonilisem ja geomeetrisem kujundustüüp, kus Engelhardt hakkas parkidesse projekteerima lillepeenraid, vaase ning kasutama sümmeetrilisi vorme. (Hein 2003, lk 287)

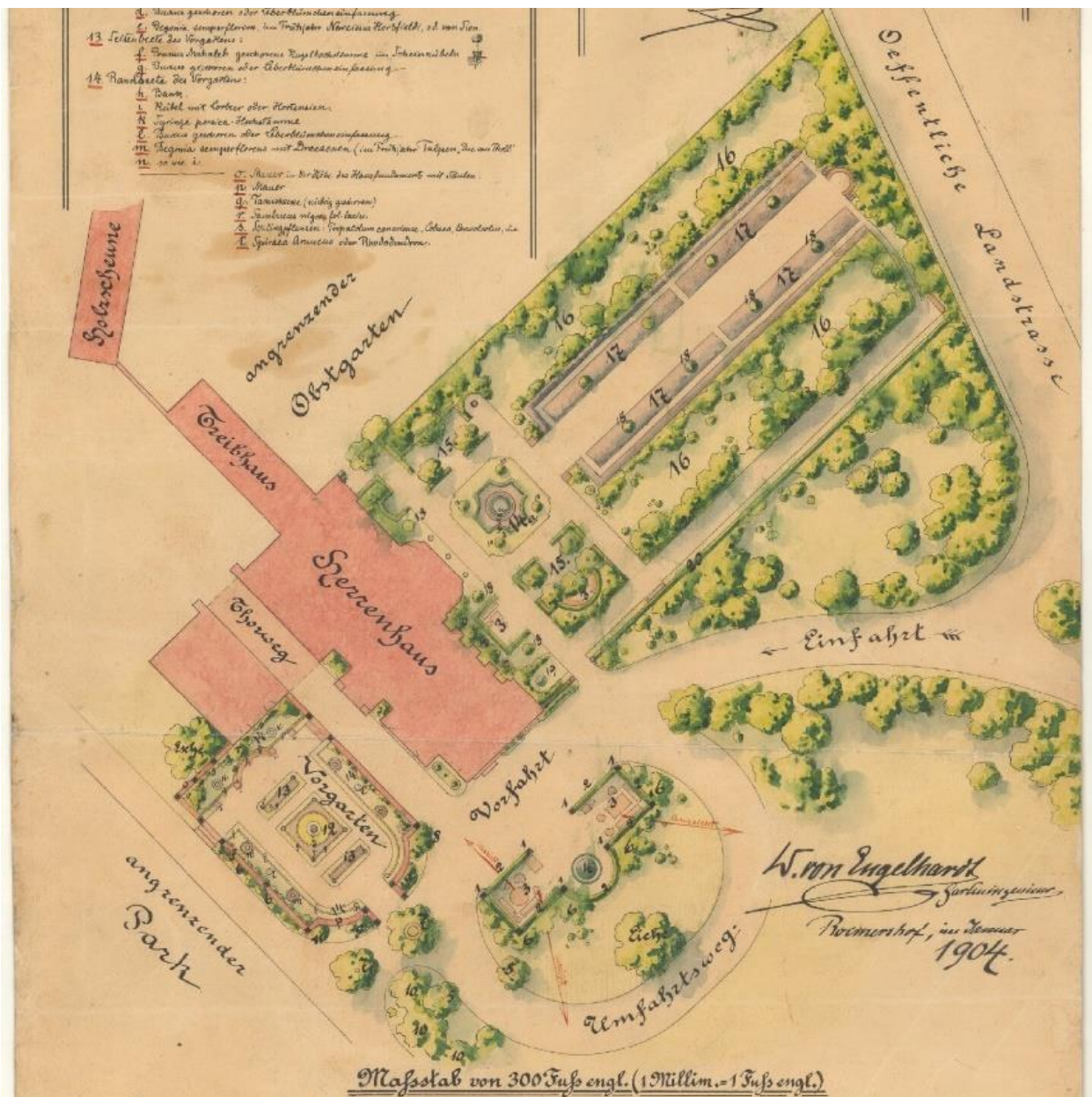
Engelhardti töödest võib välja tuua Luua mõisapargi, millele ta 1893. aastal koostas ümberkujundusprojekti (vt Joonis 7). Pargikujunduses sai tooniandvaks looklevate teedega maastikupark, kuhu muuhulgas kavandati maaliline tiikide süsteem. (Djomin, Ilves 2007, lk 315) Üldiselt on pargi kujunduses selgelt tuntav just Engelhardti loomingu esimese etapi lennelik maastikuline lähenemine, mis paljuski meenutab veel ka klassikalist inglise stiilis parki. Pargis on kasutatud avatud ja suletud alade vaheldumist ning vaatesihte, mis seovad suhteliselt suure pargiala ühtseks tervikuks. Traditsioonilisest vabakujulisest pargist eristab Luuat peahoone lähedusse kujundatud geomeetiline aiaosa, mis on küll võrreldes ülejäänud pargimahuga suhteliselt väike ning tekitab seetõttu olukorra, kus üleminek regulaaraiast vabakujulisse maastikuparki on küllaltki järsk. Selle tõttu ei saa üheselt öelda, et tegu võiks olla 19. sajandil levinud maastikustiili näitega, mis rõhutas ennekõike järk-järgulist üleminekut regulaarsusest metsikumasse pargiruumi.

Joonis 7: Luua mõisapargi plaan aastast 1893 (allikas: EAA.1389.1.152. leht 1)

Engelhardti loomingu teise perioodi näitena saab käsitleda Kärstna mõisaparki (vt Joonis 8), mille pargikujunduse projekt pärineb 1903. aastast. Kuigi kaugemad pargiosad lahendati jätkuvalt vabajakujulistena, kasutades looklevat teedevõrku, puudegruppe ja nende vahele jäävaid avaraid lagendikke, siis peahoone ümbrusesse nägi Engelhardt ette geomeetrilise pargiosa. Seal leidsid kasutust keerukad mustriks lilled, ilupõõsad ning lillepotid erinevate eksootiliste liikidega. (Muru 2012, lk 570)

Mõisa plaanilt (vt Joonis 8) on vaadeldav regulaaria seotus peahoone ning sellest lähtuvate telgedega. Oma ülesehituselt meenutab see sajandilõpu üldisi aiakujunduslikke moesuundi, kus propageeriti regulaarstiili kombineerimist vabajakujuliste elementidega, luues seeläbi romantiline aiaruum. Mõõtmel on muutunud inimlikumaks ning väiksemaks ning selgelt pole enam tegu ei inglise stiilis pargiruumi ega ka ühegi historitsistliku stiili taasloomisega.

Joonis 8: Kärstna mõisapargi plaan aastast 1903 (allikas: EAA.1404.1.25)

2.5 Ruumikujunduse põhimõtete üldiseloomustus 19. ja 20. sajandi vahetusel

Eelnevate peatükkide sisu lühidalt kokku võttes saab öelda, et sarnaselt teistele eluvaldkondadele oli 19. ja 20. sajandi vahetuse ruumikujundusele iseloomulikuks stiilide paljusus. Uued tehnoloogiad, uus maailmanägemus ning uued võimalused koosmõjus sajandilõpu eufooria ja nostalgiaga löid sobiva kasulava uute kujundusstiilide katsetamiseks. Mitmes mõttes iseloomustaski *Belle Époque*'i ennekõike erinevate ideede vastandumine, mis avaldusid mitmetes

erinevates vormides – tagasivaatav *Arts and Crafts* ja tulevikkupööratud juugendstiil; haussmannlik regulaarne linnaplaneering ja aedlinlik vabakujuline planeering; geomeetriline regulaaraed ja vabakujuline maastikupark. Kõik need vastandlikud suunad leidsid erinevates piirkondades mingil kujul kasutust ning tekitasidki seeläbi olukorra, kus üldlevinud kujundusprintsipiide kindel piiritlemine on praktiliselt võimatu. Iga objekti, iga linna ja iga aeda tuleb sisuliselt vaadata eraldiseisvana ning iseäranis oluline on mõista nii konkreetset taustsüsteemi kui tunda ajastu üldist ideoloogiat.

Nagu juba ka mainitud, tekkis linnakujunduse ja -planeerimise teoorias kaks vastandlikku suunda, millest üks taotles Haussmanni Pariisi ümberehituste vaimus ratsionaalsust, geomeetrisust ja loogikat, ent teine seadis Ebenezer Howardi teooriatele tuginedes esmatähtsaks vabakujulisuse ja maaläheduse. Mis aga mõlemat ideoloogiat ühendab on see, et senisest olulisemaks peeti, et linnakeskkond muutuks ilusaks ja tervislikuks. Seetõttu on 19. ja 20. sajandi vahetuse linnade juures tüüpiliseks, et hakati süstemaatiliselt tähelepanu pöörama transpordile, heakorrale ning erinevatele kommunikatsioonidele. Samuti rajati rohkelt puisteid, avalikke linnaparkesid ja väikeseid haljasskvääre, mis kõik pidid parandama linnade üldist elukvaliteeti.

Aiakunsti osas on ühiste põhimõtete leidmine suhteliselt keeruline. Kui aga jagada erinevad stiilid kaheks pisut suuremaks grupiks, on see siiski võimalik. Esimesena saab siinkohal välja tuua 19. sajandi teise poole eklektilisest historitsismist esile kerkinud ruumikujunduslikud stiilid nagu maastikustiil, segastiil, *gardenesque* ja rahvuslik stiil. Tegu on küll väga erinevate kujundusideoloogiatega, kuid ühisnäitajana iseloomustab neid romantilisus, tagasivaatamine möödajast ja teatav eksootikahalus. Lisaks, kuigi rahvuslik stiil võis kopeerida ka ajaloolisi regulaarparke, oli üldiseks pigem vabakujuline maastikuruum.

Teise grupi saab sellele vastukaaluks moodustada sajandilõppu iseloomustavatest regulaarstiilidest. Esimeseks neist on *Arts and Crafts*'i aiad, mis pöördusid tagasi regulaarsema plaanilahenduse poole ning hakkasid looma väikseid kodusena mõjuvaid ruume. Samuti sai just sellest liikumisest alguse lillepeenarde rohke kasutamine, mis muutus 19. ja 20. sajandi vahetusel praktiliselt üldlevinud moesuunaks. Juugendstiil, mis aiakunstis on küll raskelt piiritletav, tõi sisse veelgi geomeetrisema aiakujunduse, sidudes välisruumi üsna lahutamatu hoone arhitektuuriga.

Suuremate parkide puhul võib ajastu üldiseloomulike joontena välja tuua erinevate stiilide segunemise. Sellist suundumust oli näha ka avalikes linnaparkides, kuid kõige ilmekamalt siiski mõisaparkide puhul, kus tüüpiliselt kujundati peahoone ümber geomeetriline aiaosa, samas kui kaugem pargiruum lahendati vabakujulisena. Sellist kujunduslahendust on näha ka Eestis tegutsenud pargikujundajate, Kuphaldi ja Engelhardti, käekirjas. Kuna mõlemad olid välismaal õppinud, olid nad hästi kursis uute ideede ja vooludega ning kasutasid neid oma erinevate projektide juures. Kuigi nende poolt kujundatud aedade-parkide konkreetne stiil varieerus sõltuvalt objektist, nagu oli ajastule üldiselt tüüpiline, siis läbi erinevate tööde on näha nii *Arts and Crafts*'ilikke lillepeenraid, juugendlikke regulaarvorme kui maastikustiilis metsaparke.

3. Toometaguse kujunemine

3.1 Põhjasõda ja Tartu 18. sajandil

Rääkides Toometaguse asumi tekkimisest, on eelnevalt vaja astuda ajas samm tagasi, et mõista, milline oli sealse piirkonna kujunemise laiem taust ning kuidas tekkis sealne ajalooline miljö. Nii tuleb sisuliselt alustada 18. sajandi algusesse jäänud Põhjasõjast, mis pani läbi erinevate otsesemate ja kaudsemate tagajärgede paika Tartu edasise arengu mitmeteks sajanditeks. Põhjasõda, mis kujunes kogu Eesti jaoks märgilise tähtsusega ajaloosündmuseks, toimus aastatel 1700 – 1721 ning sõja vastaspoolteks olid Rootsi Kuningriik ning Vene Keisririik. Sõda mõjus Tartule kui strateegiliselt olulisele punktile seninägematult laastavalt (Palamets palama, lk 54). On dokumenteeritud, et 18. sajandi alguses oli Tartus 219 maja, enamik neist kivist. Sõjategevuse käigus hävis neist ligikaudu veerand ning 1708. aastal hävitasid taganevad vene väed praktiliselt kõik linna kaitsemüürid, hooned ja kirikud. Samuti laastati kõik müüridest väljapoole kujunenud eeslinnad. (Bienemann 1902, lk 182-183)

18. sajandi II pooleks oli endine jõukas Tartu muutunud väikeseks provintsilinnaks, kus elanikke oli alla 4000 ning Põhjasõja ulatuslikud purustustööd linnapildis ikka veel selgelt nähtavad (Palamets 2003, lk 59). Seda peamiselt kahel põhjusel: esiteks oli Vene keisririigis vastu võetud määrus, mis keelas kivihoonete püstitamist mujal kui uues pealinnas Peterburis (Arman 1965, lk 241) ning teiseks oli linna elanikkond sõjajärgselt vaesunud ja ei suutnud seetõttu rohkemat, kui rajada endiste hoonete kivivundamentidele ühekordseid puumaju (Palamets 2003, lk 59).

Linna ülesehitamine kulges seetõttu aeglaselt, laiendumine toimus peamiselt linnaäärsetele lammidele, kuhu kerkisid pigem küla meenutavad agulitaolised eeslinnad (Palamets 2003, lk 59). 1763. aastal hakati ellu viima tsaarivõimude plaani muuta Tartu kindlustatud linnaks, mille väljaehitamiseks tegutses Tartus paarikümne aasta vältel Vene Inseneridekomando (Raid 1999, lk 24). Koostati detailsed plaanid ning Toomemäel alustati bastionite ehitustöödega, kuid juba mõni aasta hiljem kuulutati Tartu taas lahtiseks linnaks ja tööd jäid pooleli (Arman 1965, lk 245).

Uus hoop niigi raskustes linnale saabus 18. sajandi lõpupoolel, kui linna laastasid lühikese vahega kaks tulekahju. Esmalt 1763. aastal, kus hävis osa kesklinnast ning Riia tänava ääres asuv eeslinn, seejärel 1775. aastal, mil tuli hävitas üle poole Tartu hoonestusest, sealhulgas raekoja, enamiku kaupmeeste poodidest, peaaegu kõik turuäärsed majad ning Emajõe sillad. (Treiberg 1927, lk 109)

Seekord algas linna ülesehitamine siiski pikemate viivitustega, millele aitas kaasa Katariina II poolt linnale antud laen ning otsene rahaline toetus Kivisilla rajamiseks. Taastamistööl lähtuti 1760. aastate kindlustustööde kavades ning neile toetudes mõõdistati üles uus linnaplaan. 1775. aastal võeti vastu ka ehitusmäärus, mis kirjutas põhjalikult lahti tuleõnnetuste ärahoidmisega seotud nõuded uutele hoonetele. Määrusega kehtestati, et linna piiridesse võib ehitada vaid kivihooneid, keelatud olid isegi puust kõrvalhooned ja rajatised, ning ehitajad pidid omama vastavaid lube. Puust hoonete püstitamist lubati eeslinnades, kuid sealgi pidid nad kõik olema varustatud korstnatega. (Palamets 2003, lk 63)

Tartu edasise linnaarengu seisukohalt sai pöördepunktiks 1802. aasta, mil taasasutati Tartu Ülikool. Algas inimeste, nii õppejõudude kui tudengite sissevool, mis tähendas omakorda, et elavnes kaubandus, äri- ning ehitustegevus ja Tartu suutis viimaks Põhjasõja-järgsest pikast madalseisust välja tulla. (Kruus 1927, lk 121)

Toometagusest või linna süstemaatilisemast laienemisest ei saa Põhjasõja ja 18. sajandi vältel veel otsesõnu rääkida. Siiski võeti 18. sajandil vastu mitmeid olulisi muudatusi, millest tähtsaimaks võib pidada Tartu linnaosade määratlemist ja halduslikku korrastamist, linnaplaneerimispraktika algust ning ka tõsiasja, et 1729. aastal sai Tartu linn Emajõe kallastel endale juurde ligikaudu 463 ha maad. (Marksoo 2005, lk 140) Järgmine linnapiiride korrastamine leidis aset aastal 1786, kui Vene impeeriumis anti välja käsk, et kõik administratiivpiirid tuleb reguleerida ning üle täpsustada. Uutes piirides Tartu võrreldes 1729. aastaga maad märkimisväärselt juurde ei saanud, kuid piiride sirgeks tõmbamise käigus jäid linnale mõned varem Tähtvere mõisale kuulunud põllusiilud ning samuti erinevate mõisate maadele rajatud krundid ja hooned, mis nüüd liideti linnaga. Piirimuutusega linnale haaratud maade tõttu tekkis linna ja mõisaomanike vahel pikalt kestev piirivaidlus, mis vältas 19. sajandi keskpaigani ning tõi viimaks kaasa piiride uue ametliku ülevaatamise. (Berendsen, Maiste 1999, lk 176-177)

Piiritülidest hoolimata hakkas just 18. sajandi II poolest kujunema välja linna selge ruumiline haldusstruktuur, mille keskmesse jäi ajalooline, müüridega ümbritsetud linnaosa, mis koos vahetult Emajõe kaldal müüridest välja jääva alaga moodustas I linnaosa (Raid 1999, lk 26). Tartu teised linnaosad moodustusid ajaloolistest eeslinnadest. Eelnenud sajandite vältel oli tegu olnud tüüpiliste linnamüürist väljapoole tekkinud hõreda hoonestusega agulitega, mis tekkisid linna karjamaade ning linnakodanike aedade keskele. (Marksoo 2005, lk 138) Tartus on eeslinnade kohta andmeid

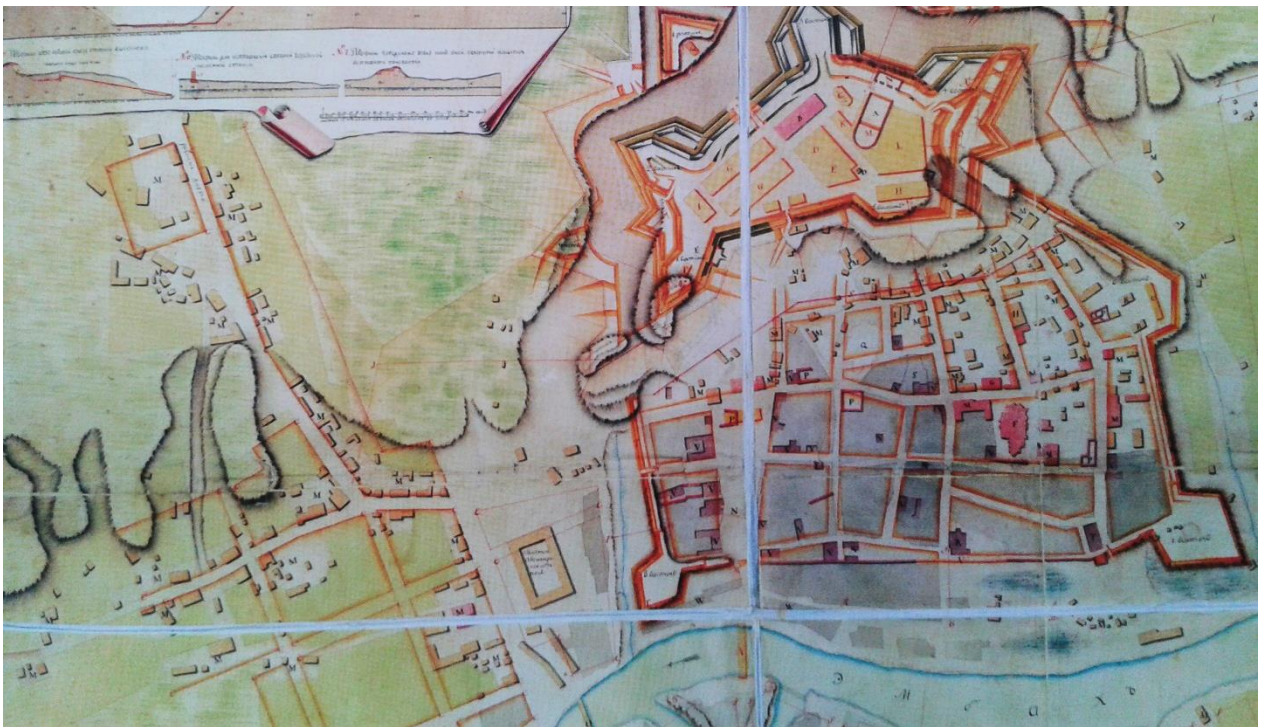
juba 15. sajandist, kuid nagu keskajal müüridest välja jäänud asulatele tüüpiline, põletati neid erinevate sõdade käigus korduvalt maha. Täieõiguslike linnaosadena määratleti eeslinnad 18. sajandil. Nii tekkis kunagisest Riia-eeslinnast, mis hõlmas endas Tartust lõunasse jäävat ala, II linnaosa ning kunagisest Peterburi-eeslinnast, mis jääb Emajõe vasakkaldale Tartust põhja suunas, III linnaosa. (Raid 1999, lk 32)

Tartu ruumistruktuuri 18. sajandil, enne 1775. aasta suurt tulekahju iseloomustab sellest perioodist pärinev linnakaart (vt Joonis 9), millel on näha kesklinna tulekahjueelne hoonestus ning tihedast linnakeskusest kaugemale jäävad eeslinnad. Linna üldises plaanis on vaadeldav ka Ülejõel paiknev maa-ala, mille linn oli sajandi algupoolel enda valdusesse saanud. Toometaguse näol oli sel perioodil sisuliselt tegu linnaäärse heinamaaga. Olemas oli vaid hõredalt hoonestatud eeslinnaosa Riia tänava ümbruses.

Praktiliselt samasugust olukorda eeslinnade osas iseloomustab ka eelnevast ligikaudu 10 aastat hiljem koostatud kaart (vt Joonis 10), mis tõendab, et Toometaguse piirkond sel perioodil praktiliselt edasi ei arenenud. Kaardil on loetavad ka 1775. aasta suurtulekahju tagajärjed, mistõttu kesklinna sõjajärgselt vaevaliselt üles ehitatud hoonestus oli taas tervete kvartalite osas hävinud.

Joonis 9: Tartu kaart aastast 1767 (allikas: Raid 2015, lk 37)

Joonis 10: Tartu linna kaart aastast 1776 (allikas: Raid 2015, lk 43)

3.2 Linna laienemise üldiseloomustus 19. sajandil ja 20. sajandi alguses

Linnade laienemine oli 19. sajandi Euroopas üldlevinud nähtus, mis erinevates piirkondades toimus küll veidi erinevate tegurite mõjul, kuid mida ühendab siiski tõsiasi, et esimest korda hakkasid töökohad koonduma linnadesse. Enamasti saavutasid linnades ülekaalu vabrikutöölised, kes tööstuse rajamise tõttu linnadesse kolisid, nagu see toimus näiteks Narvas ja Tallinnas, kuid Tartus jäid ülekaalu ikkagi kaupmehed ja käsitöölised (Palamets 2005, lk 69). Kõige suuremat rahvaarvu kasvu võib Tartus sealjuures vaadelda raudtee väljaehitamise järgselt perioodil, aastatel 1887 – 1897, kui inimeste liikumine ja ümberasumine muutus varasemast oluliselt lihtsamaks (Kant 1924, lk 22).

Mis aga eristab Tartut paljudest omaaegsetest linnadest on, et lisaks sisserändele maapiirkondadest, kasvas Tartu rahvastik ka erineval viisil ülikooliga seotud inimeste arvelt. Nii kujunes Tartust Riia kõrval kõige tihedamate välissidemetega linn kogu Baltikumis, kusjuures linna rahvastiku kirevus saavutas oma kõrgpunkti 19. sajandi lõpul. (Berendsen, Maiste 1999, lk 155) Seoses rahvaarvu kasvuga tekkis selge ja möödapääsmatu vajadus rajada uusi elamispiindu ning linna laiendada. Kui pikalt olid Tartu eeslinnade kasvu pidurdanud linna ääristavad mõisad (Tähtvere, Raadi, Karlova, Ropka, Anne ja Maarjamõis), siis 19. sajandil hakkasid mõisnikud oma maad elamuehituseks rentima ja müüma ning linn sai hakata jõudsalt laienema (Palamets 2003, lk 59).

19. sajand märgib seetõttu Tartu ajaloo esmakordselt hetke, kui ajaloolised eeslinnad said osaks linna laienemisest ning polnud enam ajutised agulid. Jõukam elanikkond oli sajandi alguses sellegipoolest veel koondunud kesklinna. Sellest väljapoole jäävates piirkondades, kus hoonestuses domineerisid madalad puithooned, elas peamiselt keskklass. Linna äärealadele tekkisid hajusa hoonestusega agulid, kus elasid ennekõike uusasukad, kes olid alles maalt linna siirdunud. (Siilivask 2006, lk 35)

Tartu laienemise põhilisteks suundadeks olid 19. sajandi algupoolest kirre ja edel ehk tänase Ülejõe-Raadi ja Supilinna, aga ka Toomemäe taha jääva Riia-eeslinna algus. Sellesuunalise laienemise võimalikkuse pani paika lihtne tõsiasi, et neis piirkondades asetses linnamaa, samas kui lõunas ja läänes (kuhu jäi ka valdav osa Toometagusest) piirnes linn mõisamaadega. (Siilivask 2006, lk 245) Tänapäevase Karlova aladele tekkis esialgne hoonestus 19. sajandil, kuid suuremas mahus ehitati asum välja 20. sajandi alguses (Haljasmets, Siim 2010, lk 65-67). Alates 19. sajandi II poolest hakkas asustus järjest tihenema ka lääne suunas, kusjuures eriti hoogsaks muutus ehitustegevus seoses

raudteejaama rajamisega. Tähtvere mõis soostus oma maad linnaelanikele ehituskruntideks müüma ning nii oli linna läänesuunaline areng saanud konkreetse tõuke. 19. sajandi lõpul, 1892. aastal läks raudteejaama ümbrus ka ametlikult linna koosseisu ning paarikümne aasta pärast, 1916. aastal, haarati linna valdusesse kogu ajaloolise Toometaguse asumi territoorium. (Marksoo 2005, lk 144)

3.3 Ülevaade Tartu arhitektuurist 19. sajandil ja 20. sajandi algul

Toometaguse kujunemine toimus läbi mitmete linnaehituslike lainete, mistõttu oli ka sealne ajalooline arhitektuurikeel küllalt mitmekesine. Kuna arhitektuur mängib ka laiemas ruumikujunduses kahtlemata väga olulist rolli, mõjutades nii tänavapilti, aiakunsti kui haljastust, on asumi struktuuri ja ülesehituse paremaks jälgimiseks vajalik peatuda ka Tartu toonasel arhitektuuril.

Esimese etapina tuleb siinkohal käsitleda klassitsismi, mis sai Põhjasõja-järgse Tartu ülesehitamisel üldlevinud stiiliks. Pärast ülikooli taasasutamist 1802. aastal vajas teadusasutus uut hoonetekompleksi, mis samuti kerkis uues moodsas, antiikkunstist inspireeritud stiilis. Täielikult kinnistati klassitsism Venemaal ja seeläbi ka Tartus 1810. aastal läbi ülevenemaaliste tüüpfassaadide. Sisuliselt oli tegu lubatud hoonefassaadide kataloogiga, mille eesmärgiks oli ühtlustada kogu impeeriumis linnade välisilme. (Üprus 1942, lk 90) Tüüpfassaadide rakendamist järgiti suhteliselt rangelt paarikümne aasta vältel, kuni reglementatsioon 1830. aastate algul leevenes ning fassaadieeskujude rakendamise kohustus lakkas (Üprus 1942, lk 100-101). Selle perioodi vältel avaldasid tüüpfassaadid Tartu arhitektuursele ilmele üsna tugevat mõju, levides linnade üldise heakorrastamise vaimus üksikhoonetelt ka laiemasse linnaruumi. Nii hakati alates 1840. aastast igal aastal koostama aruandlust linna heakorra ja kaunistamise kohta, mis tähendas, et pöörati üha suuremat tähelepanu linna esteetilisele ilmele. (Tohvri 2002, lk 70)

Kui 19. sajandi esimest kolmandikku iseloomustab stiiliühtsuse täielik võidukäik, siis sajandi teises pooles hakkas üha tugevamalt levima historitsism ning sellega seonduv ideede rohkus. Klassitsism, mis küll ei lähtunud enam endistest rangetest eeskujudest, püsis Tartu arhitektuuris ligikaudu 1860. aastateni, alates millest kinnitasid tugevalt kanda erinevad historitsistlikud neostiilid (Siilivask 2006, lk 47). Neist esimesena on jälgitav juba klassitsismiga paralleelselt tekkima hakanud neorenessanss, mis levis oma ideelise tausta tõtu eriti jõudsalt villataoliste eramajade juures. Stiili näiteks Toometagusel saab lugeda professor Alexander von Oettingeni Pepleri tänava äärset elamut

(vt Foto 1), mille kõige iseloomulikumaks renessansile viitaks tunnuseks oli kõrge nelinurkne torn, kust avanes vaade Toomemäele. (Siilivask 2006, lk 106) Teise tugeva historitsistliku moesuunana kerkis 1870. aastatel esile neogootika, mille näiteks on samuti Alexander von Oettingenile kuulunud villa Tiigi tänava ääres (vt Foto 20) (Siilivask 2006, lk 113). Hilisemat sajandilõpu historitsismi iseloomustab ennekõike tõsiasi, et selleks perioodiks oli ajalooliste stiilide puhas matkimine teisendunud eklektikaks, kus ühe konkreetse stiili asemel segati elemente erinevatest ajalooperioodidest (Hallas-Murula 2010, lk 44).

Foto 1: Alexander von Oettingeni itaalia stiilis villa, 1870ndad (allikas: EAA.1843.1.223.175)

Tartu arhitektuuri kontekstis on oluline välja tuua, et lisaks historitsistlikele kivihoonetele hakkasid 19. sajandi II poolest levima uhked puitehitised, mille arhitektuurikeeles kujunesid välja kaks populaarset suunda – neorenessans ja nn šveitsi stiil. Kui neist esimene on eklektilisusele kalduva historitsismi näide, mis matkis puithoonete juures traditsiooniliselt kiviehituses kasutatavaid motiive, siis teine seostub pigem segastiililiselt maalilise pargiarhitektuuriga, kus romantiliste maastikuliste aktsentidena kasutati väga meelsasti mägimajakeste taolisi hooneid. Tartus hakkasid mõlemad stiilid levima paralleelselt, tihti ka üksteiselt vorme ja elemente laenates 1870. aastatest.

Kerkisid uhked puithooned, millele olid iseloomulikud Šveitsipärased esileulatuvad katuseäärised ja rikkalik puitdekoor ning neorenessanslikud pilastrid ja regulaarne fassaadiliigendus. Tavapäraseks olid uut tüüpi hoonete juures veel ka hooviküljele avanevad suured verandad. (Siilivask 2006, lk 126-127) Just selliseid uhkelt kaunistatud puitehitisi leidis rohkelt ka Toometagusel, mille näidetena võib välja tuua Saksa Käsitöölise Seltsi rikkaliku puitdekooriga seltsimaja (vt Foto 2), aga ka Silmakliiniku neorenessansliku juurdeehituse.

Foto 2: Saksa Käsitöölise Seltsi seltsimaja (allikas: ERM Fk 738:24)

Seoses rahvusromantismi esile kerkimisega hakkas 19. sajandi lõpuaastail Eesti ja Tartu arhitektuuri tekkima ka üha rohkem saksa talupojakultuurist laenatud elementidega hooneid. (Hallas-Murula, lk 43). Selle suuna kõige varasemaks ilminguks võib pidada üht historitsistlike neostiilide omapärast kohalikku vormi ehk nn saksa renessansi. See stiil lähtus paljuski *Arts and Crafts*'le sarnastest printsiipidest, pöörates arhitektuuriliste eeskujude otsingul pilgu vanade saksa linnade renessanssarhitektuurile, rõhutades sealjuures käsitöö ja traditsioonilise ehituskunsti olulisust. Tartu arhitektuuris võib selle avaldumist vaadelda ennekõike mansardkorruste,

asümmeetriliste fassaadide, konsoolrõdude ja renessansliku dekoori nagu voluudid ja frontoonid kasutamises. (Siilivask 2006, lk 118-119)

Saksa rahvusromantistliku stiili edasiarenduseks saab lugeda *heimatstiili*, mille levikut võib piiritleda aastatega 1885-1910 ning mis oma vormikeelelt ja sisult haakub historitsismi asemel juba juugendlikku konteksti. Kõige üldisemas plaanis taotles *heimatstiil* tagasiminekut saksa rahvusromantilisse külaühiskonda, mis tähendas, et idealiseeriti looduslähedust ja üksikelamuid, mille juurde pidi tingimata kuuluma aed ning mis pidid sulanduma kokku end ümbritseva loodusega. (Eimre 1990, lk 97) Stiili üheks ilmekaks näiteks Toometaguse piirkonnast on korporatsioon Neobaltia hoone (vt. Foto 3).

Foto 3: Korp! Neobaltia hoone (allikas: ERM Fk 508:20)

Heimatstiili kõrval hakkas Tartus just uue sajandi algul esile kerkima ka juugendstiil. Kuigi Eestis ei saavutanud juugendarhitektuur kunagi taolist täielikku läbimurret nagu näiteks Riias, hakati siiski rajama üha rohkem uue stiiliga seostatavaid hooneid. Loobuti ajalooliste stiilide kopeerimisest, inspiratsiooni otsiti loodusest, rahvuslikust kunstis ja ornamentikast ning

eksootilistest idamaistest riikidest. Arhitektuuriliselt hakati püstitama kunsti ja esteetikat rõhutatavaid hooneid, mille juures kasutati rohkest peeneid detaile ja hinnalisi materjale. Samuti üritati maja harmooniliselt siduda seda ümbritseva aiaga. (Hallas-Murula, lk 49).

Tartus on Mart Siilivask juugendi kõrgaja määratlenud aastatega 1905-1913 ning kui selle perioodi esimesi aastaid varjutas 1905. aasta revolutsiooni järgne ebastabiilsus, siis alates 1907. aastast hakkas linna kerkima uusi uhkeid kodanlikke hooneid. Esile tõusid ka uued elukutselised projekteerijad ja arhitektid nagu Rudolf von Engelhardt, Robert Pohlmann, Fromhold Kangro, Georg Hellat ja Viktor Kessler, kelle käekiri hakkas linna arhitektuurilises kujunemises olulist rolli mängima. (Siilivask 2006, lk 262-263) Nende arhitektide tööd oli küll mõnevõrra erinevad, kuid igal juhul oma ajastu kontekstis moodsad ja eesrindlikud. Nii kerkis nende poolt koostatud projektide järgi uusi hooneid ka Toometagusele, kuhu näiteks Rudolf von Engelhardt jooniste järgi püstitati Viinipärasest juugendist inspireeritud maju, mida iseloomustasid tihe aknaruudustik, geomeetrilised detailid ning vahelduvad puhtad pinnad (nt Kastani 5 – vt lisa 3, foto 1). Samuti kasutas Viini juugendit eeskujuna Robert Pohlmann, kelle üks esimestest uues stiilis lahendatud ehitistes paiknes Tiigi tänaval Saksa Käsitöölise Seltsi aia naabruses. Tegu oli villataolise üürimajaga, kus oli juugendlikke vorme segatud *heimat*-liikumise kujundusega (vt Joonis 11). (Siilivask 2006, lk 266-267)

Joonis 11: Robert Pohlmanni projekteeritud hoone Tiigi tänaval aastast 1907 (allikas: EAA.2623.1.147)

Fromhold Kangro juugendlikes ehitistes on aimata varase Riia juugendi mõjutusi, kusjuures tihti kasutas ta dekoratiivseid loodusmotive. Oma hilisemas loomingus on ta rakendanud ka põhjamaade juugendi vorme, mida võib Tartu kontekstis siduda otseselt soome arhitekti Armas Lindgreni poolt projekteeritud Vanemuise teatrihoone eeskujuga (vt Foto 15). Sarnaseks saab lugeda ka Viktor Kessleri loomingut, mille juures samuti on võimalik leida viiteid Vanemuise arhitektuurikeelele. Neist kahest eristub aga Georg Hellat, kelle loomingus domineerib soomepärase rahvusromantika asemel eesti rahvuromantism, mille kõige ilmekamaks näiteks Toometaguselt on Eest Üliõpilaste Seltsi konvendihoone (vt Foto 22). (Siilivask 2006, lk 271-272)

Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et Toometaguse väljakujunemine perioodi jooksul vaheldusid mitmed suured arhitektuurisuunad – klassitsism, historitsism ning juugend. Kõik need kolm jaotusid aga veel omakorda mitmeteks eripalgelisteks allrühmadeks, mistõttu isegi praktiliselt ühel ajal kerkinud hooned võisid olla väga erineva kujunduskeelega.

3.3 Toometaguse ruumiline ja sotsiaalne struktuur

3.3.1 Toometaguse linnaehituslik kujunemine

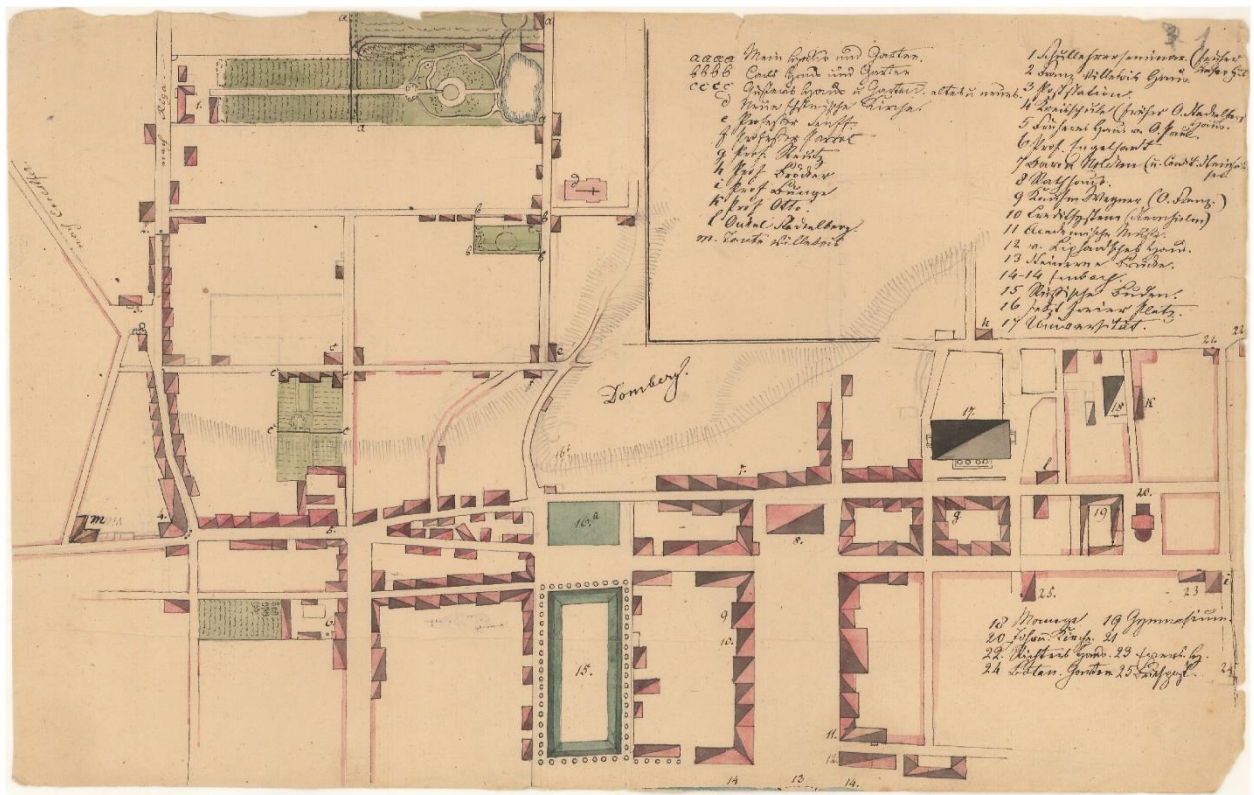
Toometaguse kujunemine toimus linnaehituslike lainetena läbi 19. ja 20. sajandi. Nagu eelnevas peatükis kirjeldatud, jäi sellesse perioodi nii erinevate arhitektuuriliste voolude esilekerkimine kui ka mitmed majanduslikud tõusud ja langused, mis kõik mõjutasid linnaruumi kujunemist omal moel. Esimesena ehitati antud piirkonnas 19. sajandi algul ja keskel täis Emajõe ürgoru lammilt tõusva lavamaa kitsas servaala, mis jäi toonases ajaperioodis linnapiiride sisse (Marksoo 2005, lk 144). Toometaguse piirkonna 1811. aasta olukorda kajastab joonis nr 12, kus on selgelt näha nii tolleaegne linnapiir kui krundistruktuur. Piirkonnale olid iseloomulikud suured krundid, mis mõningate tänavate osas (nt. Riia tänav) ulatusid läbi terve kvartali. Hoonestus oli pigem hõre ning hoonestatud kruntide vahele jäid tühjad alad. Tänavatest olid olemas Aia (tänapane Vanemuise), Tiigi, Tähe (tänapane W. Struve), Kitsas, Pepleri ning Veski. Vaadeldavad on Veski tänava linnapoolsele küljele ülikooli tarbeks välja jaotatud krundid (ERA.T-76.1.11134, leht 2) ning samuti Pepleri tänava äärde jääv linnamaa, kuhu hiljem püstitatakse Maarja kirik.

Joonis 12: Tartu kaart aastast 1811 (allikas: EAA.2623.1.2049 leht 83)

Samal perioodil hakati hooneid rajama ka linnapiiridest väljapoole ning 1830. aastateks oli linn sisuliselt laienenud Riia tänava sihis kuni tänase Pauluse kirikuni ja üksikute hoonetena sellest veel kaugemalegi. Nagu on võimalik jälgida jooniselt 13, mis kirjeldab küll juba pigem 1840. aastaid, oli linnalikult tihe ja katkestusteta tänavafroot levinud ennekõike Riia ning tänase Ülikooli tänava ääred. Toometaguse sisemusse jäävatele Aia, Pepleri, Tähe ning Tiigi tänavatel oli olukord üsna sarnane 1811. aasta seisuga ehk hooned paiknesid ikka veel suhteliselt hõredalt ja suurtel kruntidel. Kaardil pole kajastatud Toomemäge, mistõttu pole jälgitav Veski tänava kruntide hoonestamine.

Huvitavate elementidena on antud kaardil vaadeldavad rohelised haljasalad. Neist suurim on hilisem Saksa Käsitöölise Seltsi tiigiga aed, mille järgi Tiigi tänav oma nime sai. Plaanile on Toometagusel kantud veel kaks haljasala – üks Pepleri ja Tiigi tänava nurgal Maarja kirikust risti üle tee ning teine Aia tänaval. Tõenäoliselt on tegu eraaedadega, sest hilisematel plaanidel ega teistes allikates pole edaspidi nende kohta võimalik leida ühtegi arvestatavat viidet ega märkust.

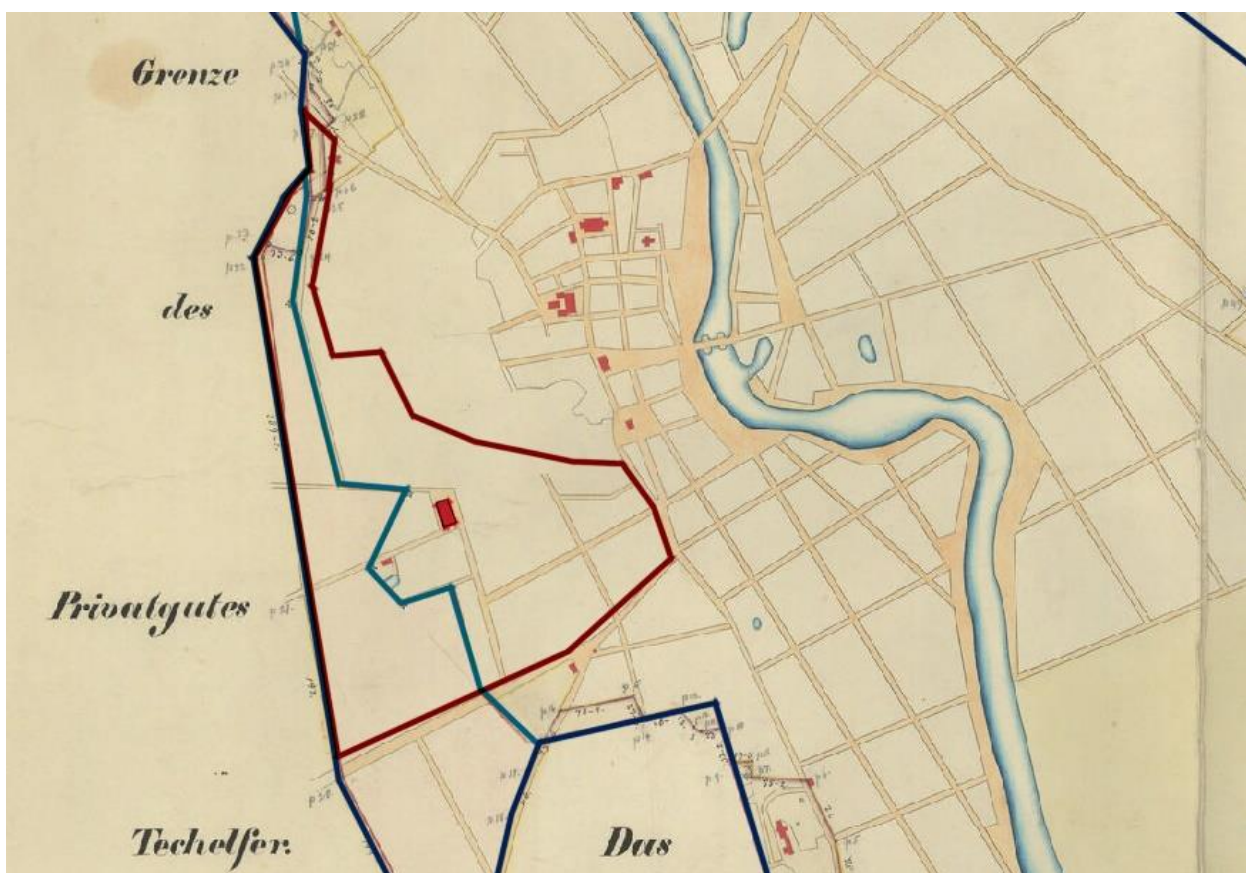

Joonis 13: Tartu kesklinna plaan 1841-1849 (allikas: EAA.1422.1.18 leht 1)

Linnapiiridest üha kaugemale valguv hoonestus ühes mõisate ning linna vaheliste piiritülidega tekitas 19. sajandi keskpaigaks olukorra, kus kerkis üles vajadus piiride ülevaatamise järgi. Apelleerides sellele, et linnapiiridest väljapoole ehitatud hooned ja sealsed elanikud kuuluvad sisuliselt siiski linna haldusalasse, esitas Tartu 1842. aastal taotluse, et haarata uued hoonestatud piirkonnad linna valdusesse, mis viimaks 1867. aastal viis uue piiriprotokollide vormistamiseni. (Berendsen, Maiste 1999, lk 179, 181)

Joonisel 14 on ära toodud piiriprotokolliga samal aastal koostatud linna kaart, kus on näha Tartu toonast tänavatevõrku. Hoonestuse osas on plaanile märgitud ainult üksikud olulisemad maamärgid. Linna tooleaegsest ruumilisest jaotumisest on näha, et lääne ja edela suunas (tulenevalt suurest Toomemäe pargialast, mis oli sisuliselt antud ülikooli käsutusse) oli ehituseks kasutatavat linnamaad kõige vähem. Suured tänavatevõrguga kaetud alad ajaloolisest kesklinnast väljapool olid kujunenud tänase Supilinna, Karlova ning Ülejõe aladele. Toometaguse hoonetest on jälgitav 1842. aastal rajatud Maarja kirik.

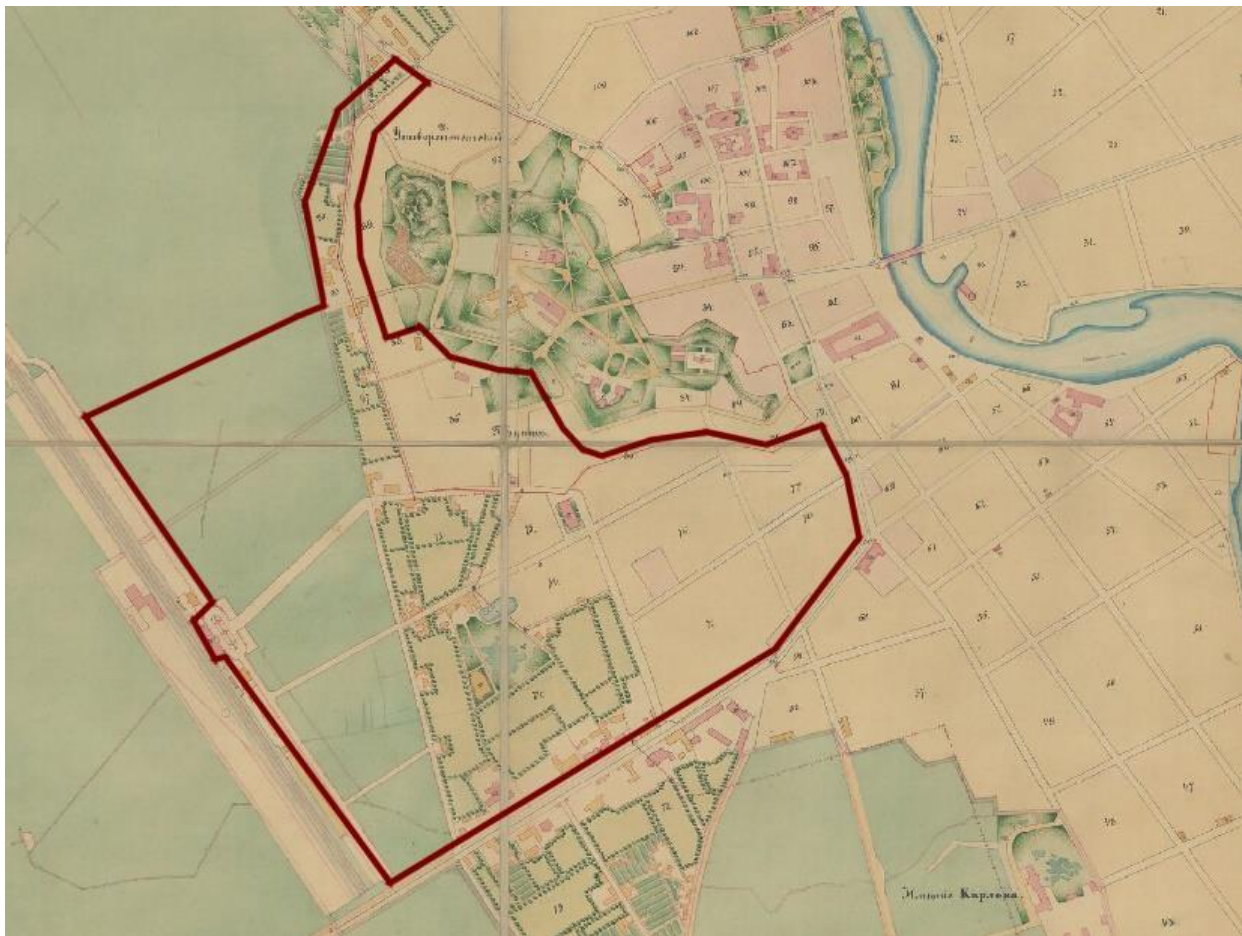
Kaardil (vt Joonis 14) jälgitav helesinine joon tähistab 18. sajandi lõpu linnapiiri, millest väljapoole jäävad alad, mis on markeeritud tumesinise joonega, soovis linn kaardi koostamise ajal enda valdusesse saada. Läänepoolseks uueks piiritänavaks kujunes nüüd Veski tänava asemel Kastani. See aga omakorda tähendas, et ka tulevasest Toometaguse asumist haarati suurem tükk linna valdusesse ning sai võimalikuks tänavavõrgu süstemaatiline edasiarendamine ja kruntide väljajagamine.

Joonis 14: Tartu kaart aastal 1867 (allikas: EAA.2623.1.2014, leht 2)

Toometaguse piirkonna kujunemise üheks olulisimaks verstapostiks tuleb pidada Tartu ühendamist raudteevõrguga ning jaamahoone rajamist Tartu lääneservale, Tähtvere mõisa maadele 1870. aastate lõpul. (Palamets 2003, lk 124). Joonisel 15 on raudteejaam linnast väljas juba ka jälgitav. Sellega seoses pikendati endisi olemasolevaid tänavaid ning ehitati välja uus Maarjamõisa tänav (tänapäev J. Kuperjanovi), mis ühendas uue olulise asutuse linnaga. Asumisse lisandus sel perioodil ka Õpetaja tänav. Aia tänava raudtee- ja linnapoolne osa olid aga veel ühendamata ning Kastani tänav lõppes Maarjamõisa tänavaga.

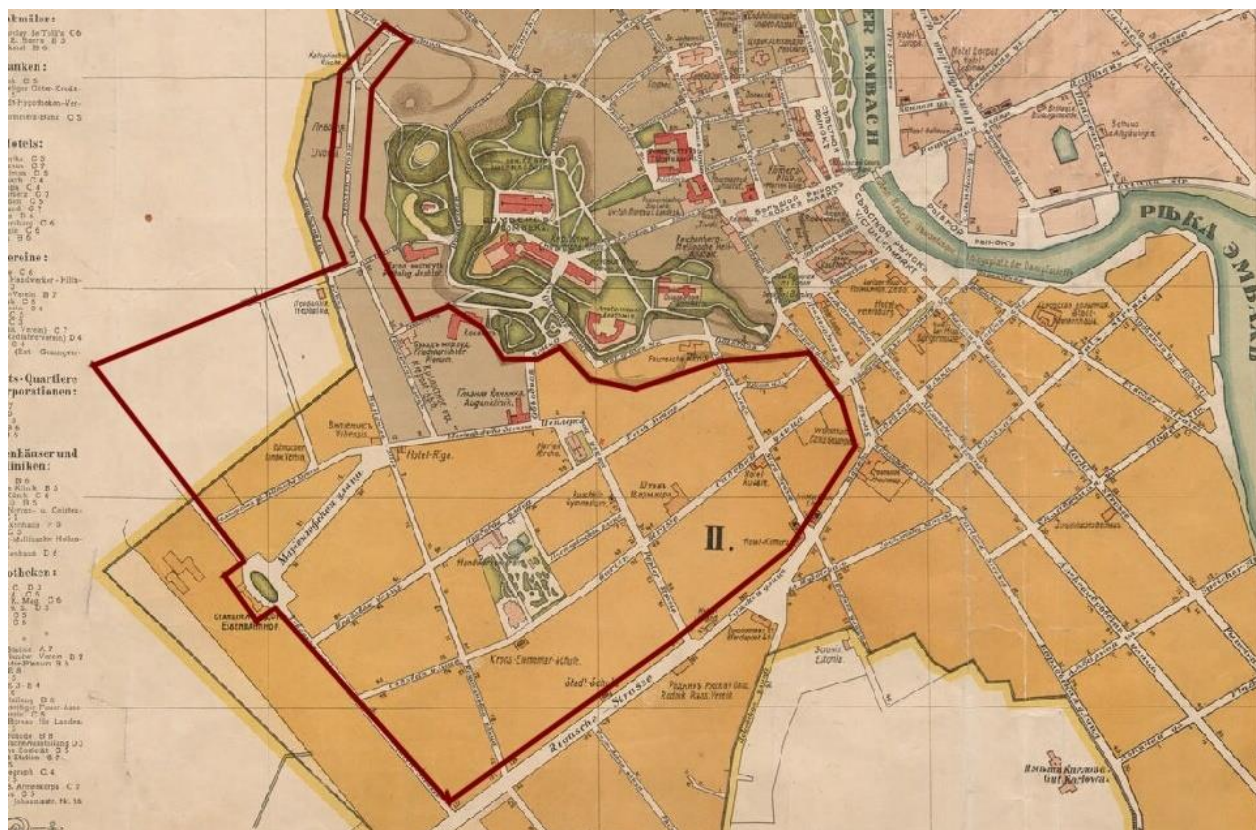
Üldiselt ilmneb kaardilt, et suurem osa Toometaguse piirkonnast oli veel hoonestamata. Linnapiirist väljapool laiusid Tähtvere mõisa maad, kuhu polnud krunte hakatud müüma. Linnapiiri sees on vaadeldav esialgne krundistruktuur ja hoonete paiknemine, kus majade vahele jäid suured hoovi- ja aiaalad. Kaardilt on näha ka Saksa Käsitöölise Seltsi aed koos tiigiga ning samuti ovaalne plats raudteejaama ees, kuhu rajatakse väike linnaskväär.

Joonis 15: Tartu kaart aastast 1875 (allikas: EAA.2623.1.2049 leht 37)

Seoses raudteejaama ehitamisega kujunes Toometagune kiirelt hinnatud elupiirkonnaks. Kuigi raudteejaama ümbruse alad kuulusid pärast jaama rajamist ikka veel Tähtvere mõisale, oli mõisnik nõus sealset maad ehituskruundena välja müüma ning nii algas senisest vilkam ehitustegevus. Selle põhjust võib otsida ka tõsiasi, et ajaloolise linnakeskuse vanemad hooned ei vastanud enam rikkama elanikeklassi nõudmistele ning nii tekkis suur huvi ehitada uusi moodsaid elamuid kesklinna piiridest välja (Kant 1924, lk 22). Esmalt ehitati täis Tiigi, Aia ja Maarjamõisa tänavate raudteepoolsed osad, kuhu kerkisid eeskätt jõukad ja soliidsed puithooned (Palamets 2003, lk 124).

18. sajandi lõpul, 1892. aastal liideti raudteejaama ümbrus linna koosseisu, kuid kuna selleks ajaks olid sealsed tänavad juba praktiliselt täis ehitatud ning ehitustegevus oli linnas ikka veel erakordselt aktiivne, jäid ka uued linnapiirid kitsaks. Nii ehitati 1900 – 1910. aastatel täis seni tühjana seisnud piirkond Kastani ja Savi (tänapäevane Näituse) tänavate vahelises kvartalis, mis arvati uue linnapiiri nihutamise käigus 1901. aastal ka ametlikult linna koosseisu. Ülejäänud alal, mis jäi Kastani tänava ja raudtee vahele, kujunes samal perioodil välja Tähtvere eeslinn, mis liideti Tartuga 1916. aastal. (Siilivask 2006, lk 246) 20. sajandi alguse olukorda illustreerib 1904. aastast pärinev linnakaart (vt Joonis 16), kus on näha nii uus linnapiir kui ka tänavatevõrk. Aia tänav oli pikendatud Vaksali tänavani, samuti on jälgitav Kastani tänava uus lõik Maarjamõisa tänavast Savi tänavani. Tekkinud oli Viljandi tänav ning samuti Näituse tänav (tänapäevane Kooli), millest suurem osa paiknes küll veel linnapiirist väljas. Maarjamõisa tänavale on kaardil märgitud esimesed majanumbrid, mis annab tõendust, et seal oli alustatud ka ehitustegevusega.

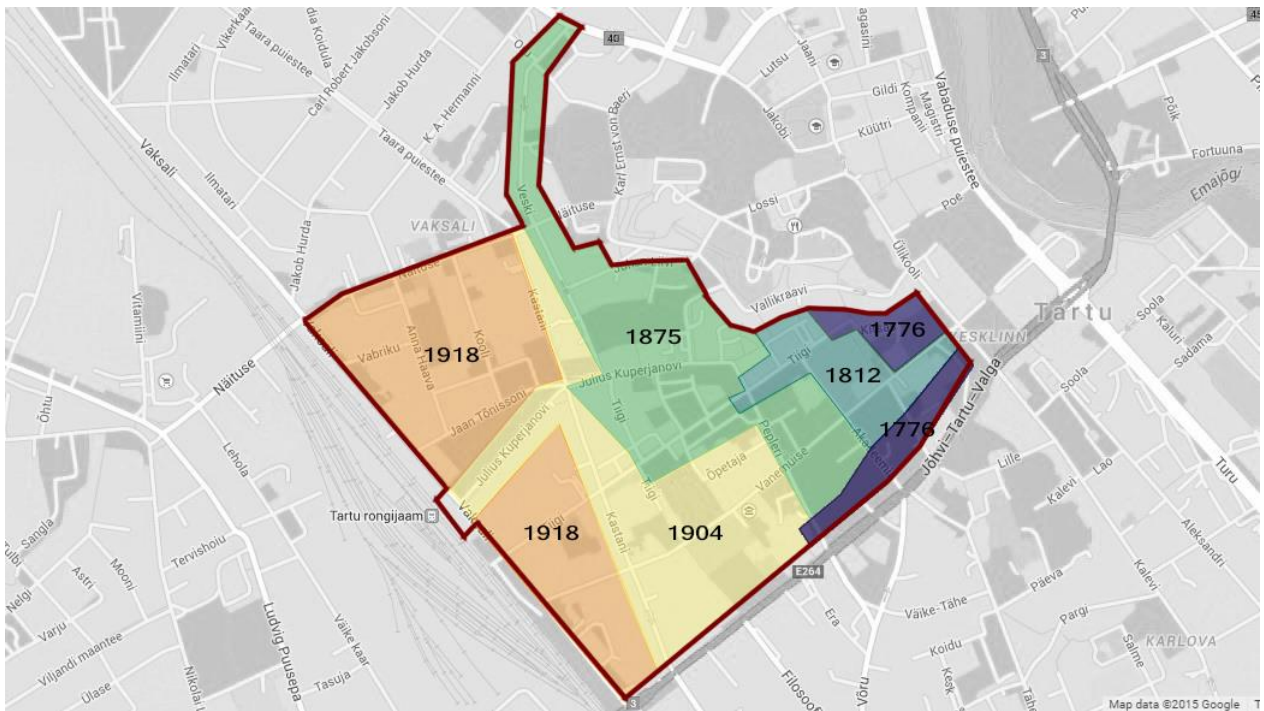
Joonis 16: Tartu kaart aastat 1904, väljavõte. (allikas: EAA.2623.1.2044 leht 17)

Kirjeldades 20. sajandi teiseks kümnendiks välja kujunenud asumit linnakaartide alusel, on võimalik üldiseloostusena välja tuua, et sarnaselt ülejäänud linnale olid tänavad sirgjoonelised.

Võrreldes Toometagust aga teiste sel perioodil ehitatud asumitega nagu Karlova ja Supilinn, joonistub välja teatav eripära. See avaldub tõsiasjas, et kui eelnimetatud linnaosadesse kujundati suhteliselt rangelt ruudukujuline kvartalitevõrk, siis Toometagusel on planeering üldiselt vabam. Ruudukujulist planeeringut võib kohata ennekõike Riia tänava servas, Toometaguse vanimas, 1830. aastatel välja ehitatud piirkonnas. Raudteejaama ja Toomemäe poolses küljes on kvartalid aga tihti üksteise suhtes pööratud ja nurga all (vt Joonis 16). Sellele ruumistruktuurilisele ülesehitusele põhjendusi otsides tuleb kõige tõenäolisemalt arvestada asumi kujunemise tausta. Ranget planeeringut polnud Toometagusel võimalik rakendada, sest sealne territoorium läks linna kätte aegamööda. Kuigi üldjoontes kujunesid kvartalid siiski regulaarselt, tekkis struktuuriline ebakorrapära seoses raudteejaama rajamisega, mille tarbeks rajatud ühendustee Maarjamõisa tänava näol lõikas diagonaalsena läbi kvartalisüsteemi. Samuti on eripalgelise ilmega Veski tänavaga seotud kvartalid, mille põhjuseks on, et pikalt markeeris Veski tänav linna läänepoolset piiri.

Huvitav on Toometaguse kujunemisloos osas märkida, et seda piirkonda kutsuti paralleelselt Aialinnaks, millele on 1925. aastal refereerinud Edgar Kant (Kant 1925b, lk 76). Linnaplaneeringu ajaloost lähtuvalt võiks sellest välja lugeda, nagu oleks Toometaguse kujunemisel, mis haakub ajalisel ka vastavasse perioodi, hakatud rakendama 19. sajandi lõpul välja töötatud aedlinna-kontseptsiooni. See etümoloogiline sarnasus tuleb aga praktilises lähenduses ümber lükata, sest Toometaguse ruumiline ülesehitus (valdavalt kortermajad, sirged tänavad looklevate asemel) ei anna alust arvata, nagu oleks selle kujundamisel aedlinna ideestikku kasutatud. Aedlinna teooriasse sobiksid küll Toometaguse suured krundid ja nendes kujundatud lopsakad aiad, aga siinkohal on õigem arvata, et Toometaguse „Aialinna“ nimi pärineb ikkagi visuaalse nimetuletamise alusel just aedade rohkusest, mitte laiemast teoreetilisest baasist.

Toometaguse arhitektuurse kujunemise erinevate perioodide illustreerimiseks enne 1918. aastat on koostatud ülevaatekaart (vt Joonis 17). Kaardil kajastatav info tugineb ajalooliste kaartide analüüsile ning näitab ligikaudselt hoonestuse levimist erinevate perioodide lõikes. Ajadateeringud erinevatel aladel näitavad aastat, milleks tähistatud piirkond oli suuremas osas välja ehitatud. Tegu pole siiski täieliku arhitektuurse ülevaatega, sest iga kaardil näidatud ala tihendati erinevate ajaperioodide vältel uute hoonetega.

Joonis 17: Toometaguse linnaehituslik kujunemine (aluskaart: Google Maps)

Esimese Eesti Vabariigi ajal jätkus Toometaguse hoonestuse tihendamine. Kerkisid hilisjuugendlike ja konstruktivistlike elementidega majad (nt Veski 63 - ERA.T-76.1.11134, lk 35, Veski 5 - ERA.T-76.1.11134, lk 4), aga ka funktsionalistlikud (nt korporatsioon Ugala konvendihoone; elamu Kuperjanovi tn 18a; eramaja Tõnissoni 7) ja uusklassistlikud (nt. veetorn-elamu Õpetaja tn 9) (Tamm, Kimmel 2010).

Teise maailmasõja käigus sai suur osa Toometaguse asumist tugevalt kannatada. 1941. aasta sõjasuvel hävis suurtükitules pea täielikult Tiigi tänava hoonestus, aga ka osa Pepleri ja Maarjamõisa tänavate majadest (Juske 2013, lk 125). Teine suur purustustelaine tabas Tartut 1944. aasta lahingutes, mille käigus sai tõsiselt kannatada Aia tänava äärne hoonestus, sealhulgas Vanemuise teatrihoone. Samuti põlesid suurem osa Riia mäe äärsetest majadest. (Juske 2013, lk 158, 170) Nii oli sõja lõpuks Toometaguse kvartalite kaupa varemets ning kunagine terviklik asum endisel kujul kadunud.

Sõjajärgset Tartut on kirjeldatud ka paljude inimeste mälestuskogudes, mis annavad ehedalt edasi sõja laastamistöde ulatust ja seda, kuidas omaaegsed inimesed seda nägid ja läbi elasid. Näiteks on Viktor Veskimäe Toometagusest kirjutanud: „*Ta hakkas minema areldi alguses mööda Võru ja siis Kastani tänavat kodu poole, ja kunagi veel polnud talle tundunud ta kodulinn nii võõrana ja*

vaenulikuna kui täna, kuigi selles rajoonis, kus ta praegu läks, ei olnud näha otseseid sõja jälgi - kõik majad olid säilinud siin ümbruses tervetena ja samasuguses korras nagu alati varemgi. Aga siis jõudis ta hävitatud rajoonidesse, veel hiljuti vaiksesse ja kaunisse Tiigi tänavasse ja selle ümbrusse, kus tervetest kvartaalidest olid säilinud ainult põlenud ahervaremed, ja nendest möödudes oli tal veel kõhedam tunne.“ (Veskimäe, 1953 lk 288)

3.3.2 Toometagune kui elitaarne elupiirkond

Toometaguse sotsiaalse koosseisu kohta, mis omakorda pani paika ka piirkonna ruumilised arengud, annab hea ülevaate 1897. aasta ülevenemaaline rahvaloendus. Sellest selgub, et võrreldes paljude teiste samal perioodil kujunenud äärelinnaliste uusasumitega (Supilinn, Annemõisa ja Pika tänava ümbrus) oli tegu suhteliselt hõredalt asustatud alaga, kus elanike käsutuses olid suuremad eluruumid ning üldlevinuks oli aedade rohkus (Berendsen, Maiste 1999, lk 190). Samuti näitavad rahvaloenduse andmed, et Toometagusele oli koondunud kõige suuremas kontsentratsioonis õigeusklikke venelasi ja luterlastest sakslasi, kes toonase Tartu kontekstis moodustasid sotsiaalse eliidi (Berendsen, Maiste 1999, lk 208).

Põhjuseid, miks just Toometaguse teistest sel perioodil välja kujunenud asumitest elitaarsena eristus ning miks jõukas kodanlus just sinna kolis, on toodud mitmeid. Näiteks on Otto Freymuth kirjutanud, et juba Tartu pinnamoe seisukohalt oli linna elanikkonna kasvust tingitud laienemise loogiline suund ennekõike lõunasse ja läände, kus maapind tõuseb soiselt lammialalt kiirelt kõrgemale. (Freymuth 1926, lk 11) Kuigi 19. sajandil ehitati ka seni ehitustegevuseks sobimatuteks peetud madalad alad üldiselt täis, jäid nad siiski vesiseks ning püsis iga-aastane üleujutuste oht, mis põhjendab, miks rikkamad linnakodanikud neist piirkondadest pigem hoidusid.

Siiski jääb lammiala ja kõrgemate kaldatsoonide võrdlemisel seletuseta, miks Peterburi-eeslinn Raadil ei saavutanud Toometagusega sarnast staatust. Omapoolse põhjenduse sellele fenomenile on andnud linnageograaf Edgar Kant, kelle selgitus on oma sisult puhtgeograafiline. Nimelt toob ta välja üldise Põhja- ja Läänemeremaade linnades täheldatava tendentsi, mille kohaselt toimub linnade laienemine ennekõike just lääne ehk niiöelda värskes õhu suunas. Põhjuseks siinkohal seos neile piirkondadele omaste atlantiliste õhuvooludega, mille tõttu on valdavateks lääne- ja lääneedela tuuled. (Kant 1925b, lk 190) Kui Kanti põhjendust võib lugeda pisut kaugeleulatavaks, siis kindlaks ja üheks olulisemaks teguriks, mis andis lõpliku tõuke Toometaguse kujunemisele 19.

sajandi lõpukümnenditel, on tõsiasi, et just sinna rajati raudtee ja uus vaksalihoone. (Palamets 2003, lk 124).

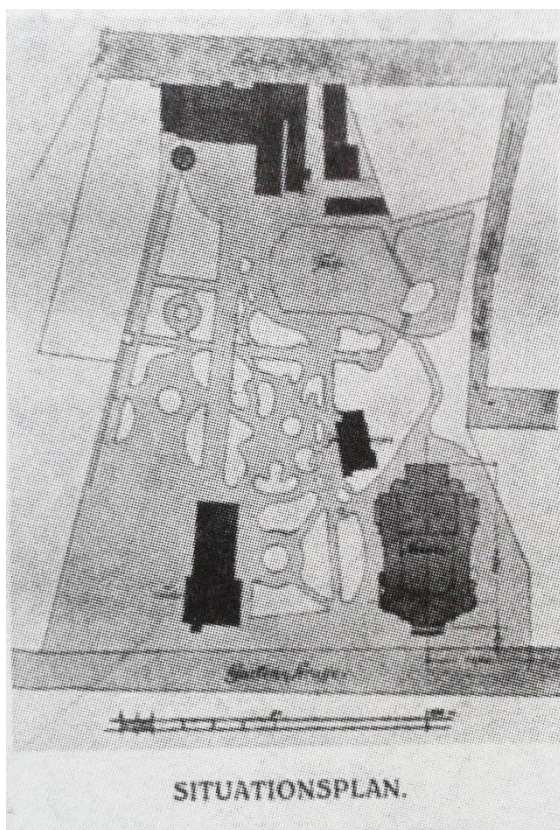
Nii sai Toometagusest omaaegse Tartu kõige hinnatum elurajoon. See tõi kaasa olukorra, kus asumisse kogunes jõukam rahvakiht, kellel oli materiaalseid võimalusi oma eluasemesse ning end ümbritsevasse ruumi panustada. Asumi sotsiaalse koosseisu mõjud on seega jälgitavad ka Toometaguse ajaloolises ruumilises struktuuris ja ilmes. Seda nii tänavapildi, üldise arhitektuuri, linnahaljastuse kui eraaedade osas, millest kõigist kumas läbi piirkonna elitaarsus. Tõenduseks asumis tähtsusest *Belle Époque*'i aegse Tartu kontekstis saab lugeda ka seda, et just sinna hakkasid koonduma mitmed linnale sotsiaalselt ja kultuuriliselt olulised asutused (vt lisa 3, joonis 1) nagu teatrid, koolid, mitmed kirikud ning üliõpilaskorporatsioonid.

4. Toometaguse ajalooline maastikupilt

4.1 Avalikud haljasalad

4.1.1 Saksa Käsitöölise Seltsi aed

19. sajandi lõpul kuulutati riiklikul tasandil ametlikuks poliitiliseks suunaks venestamine, mis aga selle asemel, et kultuurielu pärssida, andis hoo sisse erakordselt aktiivsele seltsitegevusele (Salupere 2011, lk 29). Kogunenud seltsid ja liikumised hakkasid endale rajama hooneid ning ka aedu, millest Tartus on vanimaks Toometaguse piirkonda jääv Saksa Käsitöölise Seltsi (1860-1940) aed. Aed rajati tiigiga maatükile, mille ajalugu ulatub 17. sajandisse, mil sinna kavandati Academia Gustavo-Carolina rohuaed, *hortus medicus* ehk tänaste botaanikaaedade mõtteline eelkäija. Saksa Käsitöölise Seltsi käe all kujundati krundile lopsakas iluaed ning lisaks ehitati kaks hoonet – 1875. aastal ajutine puust suveteater ning 1918. aastal kiviteater. (Raid 1990, lk 53)

Joonis 18: Saksa Käsitöölise Seltsi aia plaan (allikas: Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen 1909, lk 111)

Kuna seltsist ja selle aiast kujunes linnarahva jaoks väga armastatud kooskäimiskoht, on sellest säilinud rohkelt fotomaterjali. Lisaks on aia kohta kasutada üks skemaatiline plaan (vt Joonis 18), mis pärineb tegelikult uue teatri ehitamiseks välja kuulutatud arhitektuurivõistluse materjalidest. Tegu on uue teatri asukohta märkiva situatsiooniplaaniga. Huvitav on välja tuua, et tegelikkuses ehitati teater 1918. aastal plaanil näidatust erinevasse kohta, täpsemalt maha põlenud puust teatri asemele suveaia edelanurgas. Kuigi aed pole plaani koostamisel olnud esmatähtsaks, on fotodele tuginedes alust arvata, et teedevõrgu paiknemine on tõepärane.

Foto 4: Saksa Käsitöölise Seltsi aed - vaade aiale, 1870ndad (allikas: EAA.1843.1.220.185)

Käsitöölise Seltsi Aia ilme oli üldiselt pitoreskne, teed olid loogelised ja vabakujulised, nende vahele jäid rohked lillede ja madalate põõsastega haljastatud saared, mis erinevaid käigusuundi üksteisest eraldasid (vt Joonis 18). Kuigi aia pindala ei olnud väga suur, tekkis seeläbi mitmeid üksteisest eraldatud aiasoppe. Aeda läbisid mõned sirged käiguteed, mille vahele jäänud alad olid kujundatud romantiliselt ja looduslikult erinevate teeradade, lillepeenarde, põõsaste ja muu haljastusega (vt Foto 4). Ruumiliselt eraldas aeda Tiigi tänavast Käsitöölise Seltsi hoonetekompleks,

mis valmis 1876. aastal ning kujundati sel perioodil Tartu villaarhitektuuris väga populaarses šveitsi stiilis (Siilivask 2006, lk 127). Aia tänava poole jäi teatrihoone, kuid üldiselt oli aed selles suunas rohkem tänavaruumile avatud (vt Foto 28).

Haljastus oli aias mitmekesine ja liigirohke, tekitades suletud ja avatud alasid. Käsitöölise seltsi aias kasutatud liike on põgusalt maininud ka Edgar Kant, kelle andmetel 1925. aastal kasvasid seal Tartu suurimad punaselehelised pöögid (*Fagus sylvatica 'Purpurea'*) ja pooppuud (*Sorbus intermedia*), samuti aga harilikud hobukastanid (*Aesculus hippocastanum*) ning ka Eesti suurim kollane hobukastan (*Aesculus flava*). (Kant 1925b, lk 78) Tõenäoliselt on punaselehist pööki võimalik vaadelda aiast tehtud värvilisel postkaardil (vt Foto 7), kus tiigiäärses puudegrupis joonistub välja punase lehestikuga puu. Ka teistelt fotodelt on näha, et aia haljastuses on kasutatud rikkalikult erineva kõrguse, vormi ning oksagraafikaga liike, mis üheskoos tekitavad maalilisi visuaalseid kooslusi.

Foto 5: Saksa Käsitöölise Seltsi aed - vaade väikevormidele, 1870ndad (allikas: EAA.1843.1.228.178)

Aia dominandiks võib lugeda sealset tiiki, mida ääristasid puud, põõsad ning väikesed teerajad. Tiigi keskel paiknes saar (vt Foto 7), millele oli rajatud väike, pisut eksootilise katusejoonega lehtlalaadne paviljon. Saart ühendasid tiigi kallastega kaks romantilist puusilda, mis ühendasid

saare seeläbi üldise jalutusteede võrgustikuga. Lisaks on värvilisel postkaardil vaadeldav saare serva paigutatud väike puust kuut, mis oli kõige tõenäolisemalt mõeldud veelindudele. Samal postkaardil on näha ka tiigi keskele paigutatud väikest kivist purskkaevu. Lisaks tiigiäärsetele rajatistele leidis aias üsna rikkalikult teisigi väikevorme nagu kerged puust pingid ning einestamiseks mõeldud toolid ja lauad (vt Foto 6). Huvitava arhitektuurse vormina saab välja tuua kolmiksiiru motiiviga kõrged piirded, mis markeerivad lopsakate põõsastega istutusala serva ning veelgi rõhutavad aia üldist romantilist ilmet (vt Foto 5).

Foto 6: Saksa Käsitöölise Seltsi aia kohvikuosa (allikas: ERM Fk 532:51)

Aia rajamise konkreetseid eeskujusid ega ka plaanilahenduse koostajat pole üheski allikas mainitud, mistõttu on võimalik vaid visuaalse materjali põhjal teha oletusi. Valdavaks on maaliline ja väga ebakorrapärane stiil, mida veidi kummaliselt, ent ilmselt funktsionaalsetel kaalutlustel, lõikavad sirged käiguteed. Tõenäoliselt ei olnud aia rajamisel eesmärgiks mitte rõhutada üldkompositsioonilist edevust, vaid pigem pöörata tähelepanu väiksematele detailidele. Kahtlemata on siinkohal üheks põhjuseks aia mõõtmed, mis ei võimaldanud avarate vaadete loomist, vaid soodustasid pigem endassepööratust, kuid detailirohkus kirjeldab siiski ka ajastu

aedades levinud üldiseid eelistusi. Sealjuures läheb aia kujundus vastuollu näiteks Eestis mõisaparkide juures tegutsenud kujundajate põhimõtetega, kellest Kuphaldt on konkreetselt öelnud, et väiksemõõtmeliste raskelt jälgitavate detailide asemel tuleks eelistada suuri vorme (Hein 2007, lk 84). Selle põhjal võiks arvata, et aia planeerimisel ei olnud tõenäoliselt tegevaks mitte niivõrd professionaalsed arhitektid ja aiakujundajad, vaid pigem asjaarmastajad ja aednikud.

Kuna aia väikevormides on aimata teatavaid eksootilisi mõjusid ning samuti on jälgitav elementide suhteliselt suur vahelduvus, võib tõmmata paralleele 19. sajandil levinud segastiililiste aedadega. Selle näideteks on nii tiigisaare paviljon kui kolmiksiiru-taolised piirded, mis kõige tõenäolisemalt seostuvad eksootilise ja historitsistliku taotlusega. Eriti on aga põhjust välja tuua ühisjooni *gardenesque*-stiiliga, mille ideestikuga haakub aia suur liigirohkus ja rõhuasetus taimekompositsioonidele. Aed sobituks eelmainitud stiili veel eriti hästi, kui peaks paika hüpotees, et Käsitööseltsi aiakujunduse juures olid tegevad pigem aedniku kui arhitekti taustaga inimesed, sest ka *gardenesque*'i põhidogma tähtsustas just aedniku rolli aiakujunduse osas.

Foto 7: Saksa Käsitöölise Seltsi aed - tiik ja sild, 1915 (allikas: TM F 902:256)

4.1.2 Senffi trepid

Toometaguse vanema osa mõtteliseks sissejuhatuseks võib lugeda järsule nõlvale rajatud niinimetatud Senffi treppe, mis ühendavad Vallikraavi ja Tiigi tänavat ning said oma nime Tartu ülikooli joonistusõpetaja järgi, kes 19. sajandi alguses elas aadressil Tiigi tn 1. (Raid 1990, lk 55) Varemalt tunti mäge nn Liivamäe ehk Sandbergi nime all (ERA.T-76.1.12188, leht 6). Senffi mäe varasemat olukorda kajastab 19. sajandi keskpaigast pärit litograafiline joonis (vt Joonis 19), kus on näha järsku tänavat, mis juhatab alla Vallikraavi suunas. Mäe vasakus küljes on näha kõrge planktaraga piiratud lopsakat aeda. Otse ees vaadeldav tähetorni ümbrus on seevastu üsna lageda ilmega, kuna Toomemäele istutatud haljastus on veel suhteliselt noor.

Joonis 19: Tiigi ja Tähe tänava ristmik, vaade Senffi mäele ~ 1850 (allikas: EAA.5238.1.635.16)

Senffi mäele treppide rajamist arutati teadaolevalt esimest korda juba 1830. aastal, kuid siis otsustati, et see pole otstarbekas ning oleks linnale liiga kulukas. Teist korda tõusis mäe korda tegemine ja jalakäijate teeks muutmine jutuks 1870. aastatel, kui tee olukord oli muutunud niivõrd

kehvaks, et hobustega polnud sealt enam nii või teisiti võimalik üles saada. (ERA.T-76.1.12188, leht 7)

Foto 8: Tähe tänava algus ja Senffi trepid, 1905-1915 (allikas: TM F 1058:92)

Kuna tee ääres Vallikraavi tänaval paiknesid ülikooli krundid, palus linn ülikoolilt mäe korda tegemise osas abi. Linn ja ülikool saavutasid kokkulepe ning ülikool nõustus kandma osa ehitustööde maksumusest ning andma oma Toome puukoolist puid trepiäärse haljastuse tarbeks. (ERA.T-76.1.12188, leht 8) Trepid rajati viimaks 1878. aastal ning mõni aeg hiljem, võimalik et seoses Tartu haljastuskomisjoni tegevuse algusega (Siilivask 2006, lk 96), ehitati trepi äärde puhkeplatvormid, paigaldati pingid ja rajati haljastus (Raid 1990, lk 55). Kuigi puuduvad konkreetsed plaanid, millelt võiks välja lugeda haljastuse ja väikevormide täpset paiknemist, on neid teataval määral võimalik jälgida üksikutelt ajaloolistelt fotodelt. Nii on näiteks fotol 8 näha, et mõlemale poole treppide kõrval oli istutatud noori puid ja põõsaid. Alt poolt vaadates trepi paremas küljes paiknes munakividega sillutatud rada, mis tõenäoliselt toimis vihmaveereninna. Pääs sillutatud osale oli ülevalt tõkestatud piirdeaiaga (vt Foto 8). Treppide vaheplatvormide äärde olid paigutatud väikesed pingid.

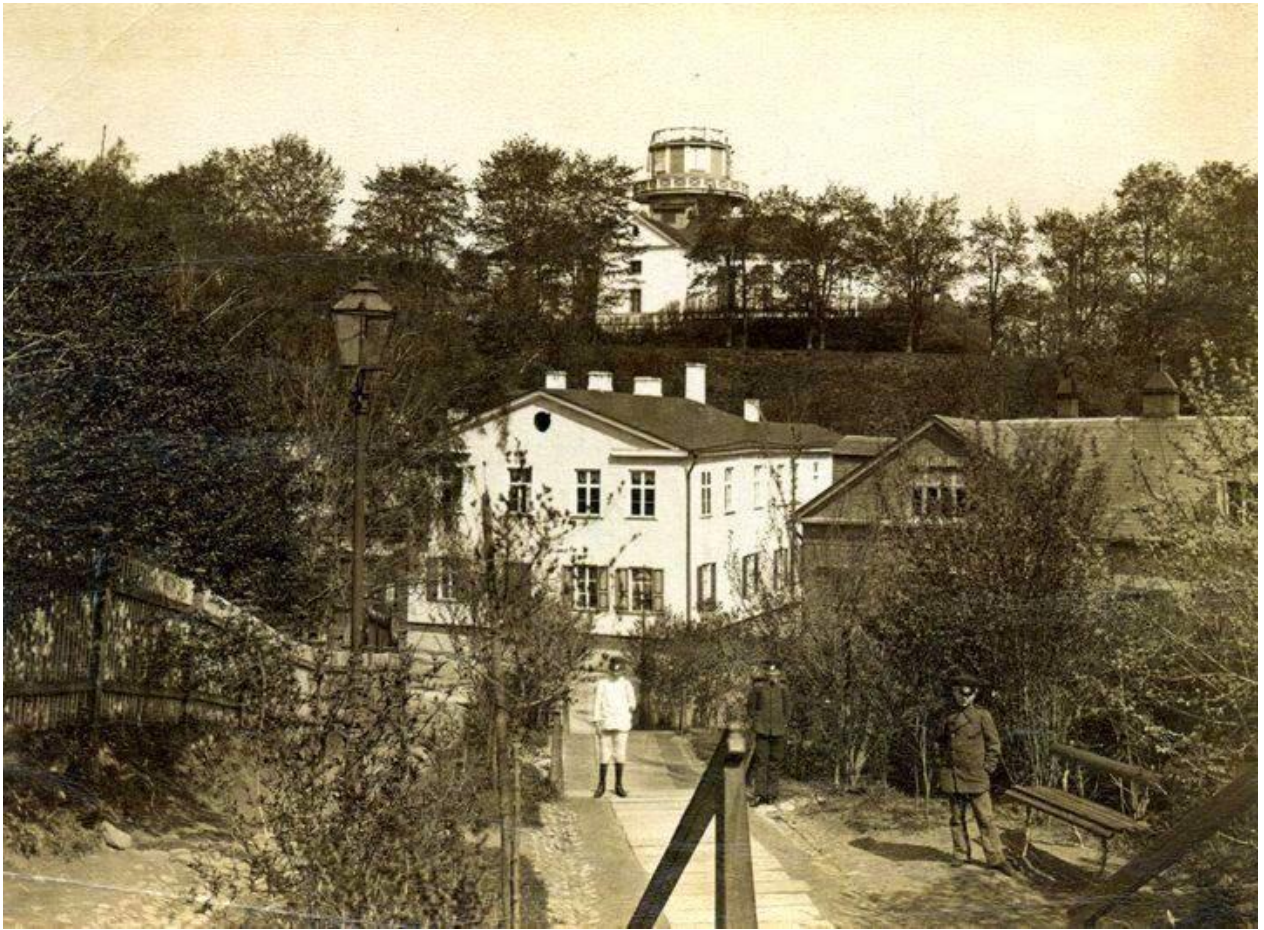

Foto 9: Vaade Senffi treppidele ülevalt poolt (allikas: erakogu)

Kuigi tuleb tõdeda, et visuaalselt polnud tegu niivõrd avaliku haljasala, kui läbipääsukoridoriga, mille esmane eesmärk oli funktsionaalne, kannab selle ülesehitus siiski ka ajastu vaimu. Paralleelide tõmbamine sel perioodil levinud aiakunstisuundadega oleks tõenäoliselt liiga kaugeleulatuv ja oletuslik, kuid omaaegsete linnahaljastuslike ideedega ühtib trepistik suhteliselt ilmekalt. Tegu on oma olemuselt väikese puistestega, milletaolisi hakati 19. sajandist rajama kõikjale Euroopa linnadesse. Erinevalt aga tavalisest regulaarsete vahedega istutatud puistikust, oli Senffi treppide äärne haljastus selgelt mitmekesisem. Pole küll võimalik täpselt hinnata, milliste liikidega on tegu, aga on alust oletada, et kasutatud oli ka huvitavaid aktsentliike. Kaudselt annab selleks esiteks alust tõsiasi, et haljastusmaterjal pärines Ülikooli puukoolist ning teiseks, et sel perioodil oli haljastuses üldiselt levinud erinevate dekoratiivsete võõrliikide kasutamine. Konkreetsemaks viiteks võib pidada Edgar Kanti kirjeldusi, mis tõendavad, et Toometaguse haljastus oli liigirohke ja mitmekesine (vt lisa 2).

4.1.3 Raudtee esine haljasala

Koos raudteejaama rajamisega kujundati selle ette roheline linnaväljak, mida ilmestasid varju pakkuvad puud, purskkaev ning pingid (Raid 1990, lk 54). Algselt paiknes raudteejaama hoone Tähtvere mõisa maadel ning seda ümbritsesid valdavalt hoonestamata avatud alad, mis tähendab, et väljak ei olnud mitte niivõrd roheline oaas linnas, vaid korrastatud pargiosa keset üldist rohelist. Kujunduslikult oli tegu ovaalse skvääriga, mida läbis Maarjamõisa tänava sihis jalakäijate läbipääs, mis läks üle Kuperjanovi tänavale kujundatud puudega ääristatud promenaadiks.

Tõenäoliselt üsna vahetult pärast raudteejaama valmimist jäädvustatud fotol (vt Foto 10) on võimalik üsna hästi jälgida platsi ülesehitust. Näha on nii ovaalset üldkuju järgivat madalat puitpiiret kui skvääri sisest looklevat teedevõrku, mis tõenäoliselt oli siiski kahe ovaali poole osas sümmeetriline. Platsile on istutatud noored ilupuud ning -põõsad, kuid kuna tegu on suhteliselt värskelt rajatud haljasalaga, on üldmulje veel lage.

Foto 10: Tartu raudteejaama esine skväär, 1880ndad (allikas: EAA.1843.1.232.151)

Veidi hilisemal fotol, mis on dateeritud aastasse 1889 (vt Foto 11), on olukord juba tuntavalt muutunud ning skväärist on saanud lopsakas roheline haljasala. Üsna hästi on aimata regulaarset

haljastust, kusjuures platsi ümbritseb keskmisekasvuliste pügatud põõsaste viirg. Nii on hoolimata skvääri tegelikust väiksusest selle sisemusse tekkinud varjulised tänavast eraldatud ruumid. Valmimisjärgsel fotol vaadeldavaid puitpiirdeid enam näha ei ole, kuid see võib olla tingitud ka sellest, et nad on jäänud põõsaste varju. Üldiselt tekib foto tegemise rakursist ja vaatenurgast tulenevalt mulje, nagu paikneks raudteejaam keset lopsakat parki. Omal ajal võis seda romantilist muljet veelgi rõhutada Maarjamõisa tänava promenaad, mille lõpus vaksalihoonest paistis ainult peasissepääs, samas kui ülejäänud hoone jäi roheluse varju.

Foto 11: Raudteejaama esine skväär - üldvaade Kuperjanovi tn poolt, 1889 (allikas: EAA.2073.1.4.50)

Postkaart, mida võiks Kuperjanovi tänava äärsete puude suuruse järgi paigutada ligikaudu 19. -20. sajandi vahetusse (vt Foto 12), jätab eelnevast veidi avarama mulje. Põõsaid on tugevalt kärbitud nii, et üle nende on jaamahoone selgelt paista. Hästi joonistub välja erinevate vabalt kasvada lastud puude ja kõrgete põõsaste oksagraafika. Kuigi postkaardi värviskeemi ei saa täielikult usaldada, võib selle baasil oletada, et haljasmaterjali valikul oli arvestatud ka sellega, et moodustuks eri värvi lehestikuga grupid.

Foto 12: Raudteejaama esine skväär (allikas: ERM Fk 358:198)

1910. aastatest pärit fotol (vt Foto 13) on olukord pisut muutunud. Kuigi vaksaliesine skväär on ikka veel olemas ja haljastatud, on seda tugevalt uuendatud. Põõsastikku on harvendatud ja vähemaks võetud, endist lopsakat üldmuljet vähendab ka tõsiasi, et puud on suuremaks kasvanud ning nende kõrgemal paiknevad võrad tekitavad allpool läbinähtava ruumi. Kogu platsi ümber on nüüd rajatud kõrgem puitust piire ning vähendatud on murupinda. Küll aga on uue kujunduse juures vaadeldav lillepeenarde kasutamine. Nii võib oletada, et keskse jalakäijate tee mõlemas küljes asusid eraldi väiksemad skvääriosad, mille keskel oli omakorda ümmargune lillepeenar. Fotole tuginedes kasutati erinevas kõrguses ja toonis lilli, mis olid peenrasse paigutatud kontsentriliste ringidena.

Kuigi skvääri ülesehitus on jälgitav vaid fotodelt, võib ka nende koondanalüüsina väita, et taaskord oli tegu 19. sajandi lõpule iseloomuliku linnahaljastusliku näitega. Omal viisil on tegu justkui seguga Saksa Käsitöölise Seltsi iluaiast ning Senffi treppide funktsionaalsusest, eriti kuna nende kõigi rajamine jääb ligikaudu samasse kümnendisse. Nii on raudteejaama esisel skvääril nii funktsionaalne aspekt, mida markeerib jalakäijate promenaadi paigutus, kuid ka väga tugev linnakujunduslik esteetiline külg.

Raudteejaam iseenesest oli oluline funktsionaalne sõlmpunkt, mis oli nii mõneski mõttes ka oma ajastu tähtsaim maamärk. Kuigi oleks liiga kaugeleulatuv väita, et jaamahoone ette püstitatud haljasala oleks omal ajal seostatud erinevate sümbolistlike taotlustega, siis tagasivaatavalt on selline seos siiski vaadeldav – ühelt poolt uus moodsa aja tehnoloogilisi edasiminekuid markeeriv sümbolhoone, teisalt soov luua midagi lihtsat, esteetilist ja ilusat. Kahtlemata oli skvääri rajamise üheks ajendiks tõsiasi, et selle läbi oli linnakülastajatele juba esimestest hetkedest saadik võimalik demonstreerida Tartut kui moodsat, maitsekat ning kaunist linna, kuid ka see haakub mõneti ilu ja esteetikat väärtustava ajastu ideaalidega.

Foto 13: Raudteejaama esine skväär – lähivaade Kuperjanovi tn poolt, 1910ndad (allikas: EAA.1770.1.138.174)

4.1.4 Vanemuise suveaed

Vanemuise suveaia rajamine, mis koos suurejoonelise teatrihoone enesega markeeris Toometaguse algust monumentaalse maamärgina, jääb 20. sajandi algusesse, mil lauluselts „Vanemuine“ kolis Jaama tänavalt Aia (tänapäevase Vanemuise) tänavale. Vanemuise uue teatrihoone autoriks oli soome arhitekt Armas Lindgren ning selle juugendlikus ja rahvusromantilises stiilis teostatud ehitise valmimine jäi 1906. aastasse (Siilivask 2006, lk 259).

Teatri juurde kavandati algusest peale teatriaed, mis paiknes hoone Emajõe poolses küljes. Aed oli teatrihoonega samas tasapinnas, mis tähendab, et Aia tänava alumise otsa suhtes asus aed kõrgel tõstetud terrassil. Nii tekkis muust linnast kõrgis suundades eraldatud väike roheline oaas, mis oli võrreldes täiesti avalike haljasaladega suletum ja sisulises mõttes tänu seosele teatriga ka elitaarsem. Suveaeda on mitmed sel perioodil Tartus elanud või Tartuga seotud inimesed kirjeldanud oma mälestustes, mis annab aimu sellest, kuivõrd oluline oli Vanemuine oma ajastu ja kultuuri kandjana.

Aiakujunduse üldkavandi autoriks oli samuti Lindgren, kuid 1907. aastal teostati see Karl Menningi jooniste järgi, kes võttis Lindgreni plaani küll aluseks, kuid täpsustas seda mõningates detailides (Siilivask 2006, lk 260). Nii jääb aia rajamine täpselt Tartu juugendi kõrgaega, mis teeb sellest ka ühe kõige puhtakujulisemate juugendvormidega aia Toometaguse piirkonnas. Nagu on näha postkaardilt (vt Foto 14), mis on dateeritud ajavahemikku 1910-1920, lähtus aia kujundus ennekõike hoonest ning oli sellega nii kujunduslikult kui plaaniliselt seotud. See ühtib hästi üldiste juugendperioodi aiakujunduslike taotlustega, kus teadlikult rõhutati hoone ja aia tihedat seost.

Jälgitav on hoone fassaadi juures paiknenud terrass, mis oli ääristatud kivibalustraadiga ning mida läbivad paraadtrepid ühendasid hoone sissepääsud aiaruumiga. Samuti oli aeda paigutatud rohkelt heledaks värvitud tagasihoidliku geomeetrilise vormiga puitpinke ning lisaelementidena valgeid poste, mida ühendavad dekoratiivsed kaared. Vaadeldavad on sirged teed, neid ääristavad selgepiirilised äärekivid ning muruplatside keskele istutatud madalad põõsad. Hoone fassaadil on näha ka ronitaimi, mis rõhutasid aiapoolse fassaadi üldist vertikaalsuunalist muljet.

Foto 14: Vanemuise teatri suveaia vaade, 1910-1920 (allikas: TM F 636:24)

Mõnevõrra hilisemast ajajärgust, 1930. aastate lõpust pärinevad fotod (vt Foto 15 ja Foto 16) tõendavad, et ligikaudu 20 aasta vältel püsis aia ilme suhteliselt muutumatuna. Jälgitavad on huvitava lahendusega geomeetrilise juugendiga seostatavad valgustid, mis moodustuvad postidest ja neid ringina ümbritsevatest keradest. Valgustid olid aias olemas juba varem, kuid varasemast perioodist pärineval postkaardil on neid üsna halvasti näha. Vanemuise tänava suunal ümbritses aeda madal hele piire, mille peenikestest varbadest kujundatud lahendus oli ühtaegu geomeetriselt lihtne ning elegantne. Aia pool on piirdeks pügatud hekk. Haljastus oli nüüd endisest lopsakam, millele aitasid kaasa fassaadi ilmestavad ronitaimed. Arvestades Eesti oludes edukalt kasvavate liaanide vähesust ning fotolt välja loetavat vormi, võib oletada, et tegu oli metsviinapuuga (*Parthenocissus quinquefolia*).

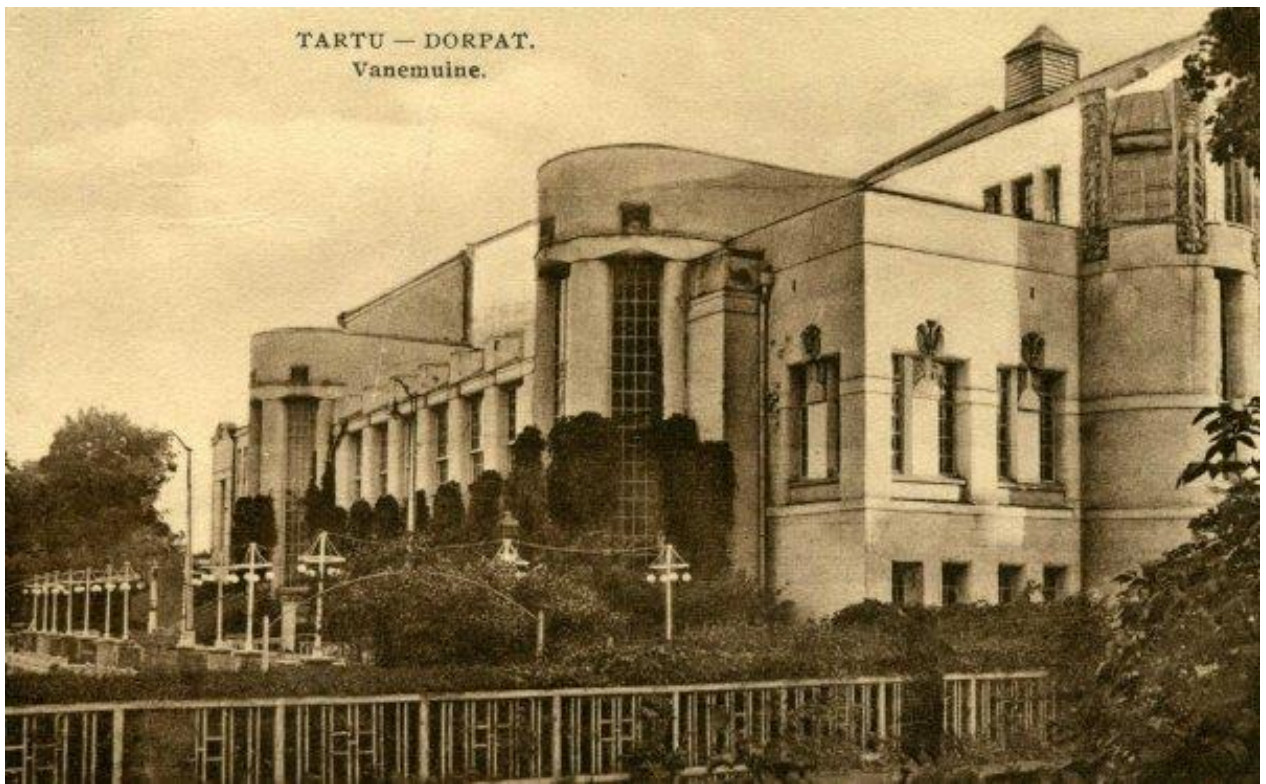

Foto 15: Vanemuise teatri suveaed, tänavavaade, 1936 (allikas: TM F 845:16)

Foto 16: Vanemuise teatri suveaed, aiavaade, 1930ndad (allikas: Eesti Rahvusraamatukogu Pk Tartu 16/22)

Üldiselt oli aia kujundus tugevalt arhitektooniline, mille põhjusteks oli ühelt poolt tõenäoliselt arhitekti poolt koostatud plaan ning teiselt poolt aia funktsionaalne lähtepunkt teatri jätkuna välisruumis. Sellest annab tõendust ka aeda rajatud kõlakoda, mida kasutati suveperioodil rohkete õuekontsertide pidamiseks. Hea ülevaade aiast ning sealsest kõlakojust annab värviline postkaart (vt Foto 17). Postkaardi valmimise aega pole täpselt dokumenteeritud, aga võrreldes haljasribal nähtavate põõsaste suurusel fotol 14 vaadeldava olukorraga, pärineb antud vaade tõenäoliselt mõnevõrra hilisemast perioodist. Üldiselt on sellelt näha, et kõlakoda oli suhteliselt suur ning aias selgelt domineeriva ehitusmahuga. Kõlakoja esine väike hele piire kordas pinkidel kasutatud regulaarse rütmiga puitvarbade motiivi. Näha on ka aia tagumisse osasse, Riia tänava poolsesse suunda jäävat kõrghaljastuse viirgu, mille alla olid moodustunud varjulised aiasopid.

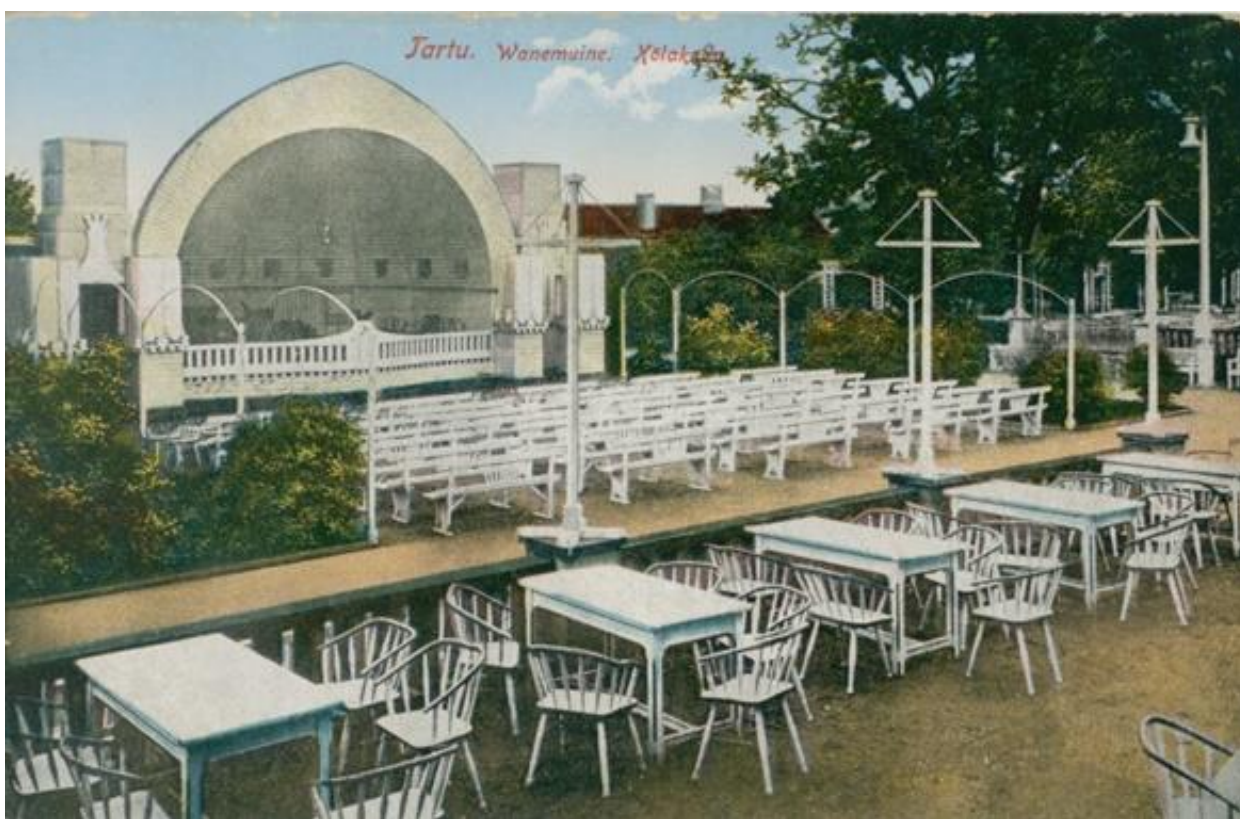

Foto 17: Vaade Vanemuise suveaia kõlakojust (allikas: ERM Fk 283:52)

Samuti on vaadeldavad majalähedasele kivibalustraadiga terrassile paigutatud kerged lauad ning toolid. Oma mälestusteraamatus „Otsekui hirv kisendab...“ on Ella Ilbak kirjeldanud, kuidas terrassil ja laudade taga istus kontsertide ajal tavaliselt nii-öelda kodanlikum rahvas, samas kui tõelised muusikanautijad sättisid end lava ette kõvadele puupinkidele. Kõikidel kontsertidel olid

kuulajad olnud hiirvaiksed ning ringi kõndimist peeti väga halvaks tooniks. (Ilbak 1953, lk 55) Ka see annab tunnistust, kui oluline ja armastatud oli suveaed kooskämiskohana ning kuidas omaaegsed inimesed seda väärtustasid. Võib isegi öelda, et Tartu kontekstis olid just romantiliselt rohevalges suveaias peetavad vabaõhukontserdid *Belle Époque*'i üheks kõige iseloomulikumaks avaldumisvormiks.

4.2 Linnaaiad

4.2.1 Silmakliiniku aed

Silmakliiniku oma ajas väga moodne haiglahoone rajati juurdeehitusena olemasolevale mansardkorrusega kivimajale 1882. aastal. Hoone teostati neorenessanslikus stiilis, mille dekoor matkis renessansiajastu kiviehitiste elemente. Plaanilahendus kujundati vastavalt hoone vajadustele ennekõike lihtsa ja funktsionaalsena. (Siilivask 2006, lk 126)

Aed paiknes juurdeehituse ja Vallikraavi tänava vahel ning oli sellest eraldatud suhteliselt kõrge piirdega (vt Foto 18). Aia ülesehitus oli lihtne – ennekõike oli väikesesse ruumi kujundatud meeldiv iluaed, mis lõi kliiniku ette rohelise ja rahuliku oaasi. Võib arvata, et aed jätkus Vallikraavi tänavaga paralleelselt ka veidi kaugemale. Sellest annab tunnistust väike jalgrada foto ülemises paremas nurgas. Samuti näib, et hoonest kaugemale oli varjulistesse aiasoppidesse paigutatud istepinke.

Üldiselt oli hoonet ümbritsev aed regulaarne ning rõhku on pandud lilledele ja väiksematele, tõenäoliselt õitsvatele või muul viisil dekoratiivsetele põõsastele. Kuigi fotodelt on raske konkreetseid liike määrata, tundub, et majaesiste põõsaste ette jääva mururiba keskel võiksid kasvada liiliad või mingid muud sarnase lehestruktuuriga dekoratiivsed lilled. Aia keskosa kahel nelinurksel muruplatsil paistavad kasvavat tüvikroosid, milletaolist motiivi näeb ka korporatsioon Neobaltia aeda kujutaval postkaardil (vt Foto 21). Huvitava elemendina on jälgitav regulaarseid muruplatse bordüürina ääristav madal, üldisest murust tumedamana eristuv istutusriba (vt Foto 19). Aia äärne ala on samuti lopsakalt haljastatud ning tundub, et ka seal on kasutatud põõsasjaid püsililli. Piirdetara juures välja joonistuvad kerakujulised vormid on ilmselt püगतud põõsad.

Foto 18: Silmakliiniku aed, 1900-1917 (allikas: EFA.197.4-6762)

Regulaarsest eesaiast kaugemale jäävad alad, kuigi nad ei saanud olla väga suured, on kõige tõenäolisemalt lahendatud vabakujulistena. Võimalik, et sinna oli kujundatud väike haigla patsientidele mõeldud jalutuspark. Puudel oli selles aiaosas lastud kasvada suureks ning fotodelt tundub, et nende paigutus oli lahendatud grupiti. Konkreetseid liike ei ole võimalik ühe foto alusel küll kindlaks teha, aga eristuvad okaspuud ning lehtpuud ja üldine vormiline varieeruvus.

Nii võib öelda, et kuigi väikeses mahus ning oluliselt tagasihoidlikumalt kui suurte parkide juures, matkib Silmakliiniku ümbruse kujundus ajastuomast eklektiliselt rikkalikku aiakujundust, kus hoone ümber kujundati väike iluaed, millest kaugemale jäeti romantiliselt maaliline maastikuline osa. Samuti on tegu hea näitega tüüpilisest linnaaiast, kus on kasutatud regulaarset kujundust, sümmeetriliselt paigutatud peenraid ning pügatud põõsaid.

Foto 19: Silmakliiniku aed, 1900-1917 (allikas: EFA.197.4-6761)

4.2.2 Alexander von Oettingeni villa aadressil Tiigi 11

Alexander von Oettingen oli 1870. aastatel Tartu ülikooli teoloogiaprofessor. Oma linnavilla projekti lasi ta koostada oma sugulasel, noorel arhitektil Rudolph von Engelhardtil. Nii valmis 1879. aastal Tiigi tänavale, ajaloolise vallikraavi nõlvale maaliline telliskivihoone, millest sai ka esimene Tartusse rajatud neogooti tellisstiilis ehitis. (Siilivask 2006, lk 113-114) Täna sel päeval on tegu ka ühega ainsatest ajaloolistest hoonetest, mis Tiigi tänaval säilinud on – enamik sealsest hoonestusest hävis II maailmasõja käigus.

Villa Tiigi tänava poolsele küljele rajati tõenäoliselt üsna kohe pärast hoone valmimist iluaed. Kuigi aia kohta puudub hea plaan ning ka ajaloolist pildimaterjali napib, on siiski kasutada üks üsna ülevaatlik foto (vt Foto 20). Arhiivis on foto tegemise aeg dateeritud I Eesti Vabariigi perioodi, kuid selle õigsuses on alust kahelda. Nimelt on fotol näha, et esifassaadi keskel asuv väljasopistus on veel omaette katusega, mitte pole kujundatud teisele korrusele avatud lahtiseks rõduks (vt lisa 3, foto 2). Samuti on fotol nähtav haljastus suhteliselt värskest istutatud. Niisiis on

foto tegemise õigeaks ajaks pigem 19. sajandi lõpukümnendid. Seda toetab ka parun von Oettingeni enda poolt kirjutatud raamat „*Haus und Heimat*“, kus ta kirjeldab oma ilusa ja moodsa uue kodu valmimist, lisades, et see rajati päikeselisse asukohta ning maja külge ehitati kohe ka triiphooone, kus kasvatati erinevaid eksootilisi taimi (Oettingen 1905, lk 31). Foto põhjal võiks arvata, et seal jälgitav tõenäoliselt klasskatusega fassaadisopistus, mis hoone paiknemisest tulenevalt avaneb lõuna poole, võiks olla tekstis mainitud kasvuhuone. Sel juhul oleks üsna kindel, et foto pärineb tõepoolest ajast vahetult pärast hoone valmimist.

Foto 20: Vaade Alexander von Oettingeni aiale (allikas: EFA.197.0-41156)

Aia kujunduslahendus näib sobituvat romantilise neogooti stiilis hoone enesega (vt Foto 20). Näha on looklevate joontega kujundatud teeradasid ning nende vahele paigutatud murupindu. Hoone sissepääsu markeerival pergola-taolisel hoonemahul oli lastud kasvada ronitaimedesse. Ka hoone paremat, torni poole jäävat külge, ääristas dekoratiivpõõsaste viirg, mis veelgi rõhutas hoone romantiliselt historitsistliku üldilmet, luues olukorra, kus hoone oli kõigist suundadest ümbritsetud lopsaka rohelusega.

Olemasolevatel põõsastel, mis jäid aia äärealadele, oli lastud kasvada suureks. Kahjuks pole võimalik jälgida, kas uusistutusi ka pügati, kuid aia üldist ilmet ning historitsistlikku neogooti stiilis ülesehitust arvestades on see pigem vähetõenäoline. Samuti pole fotol jälgitav kõrghaljastus, kuid selle põhjuseks on tõenäoliselt mitte puudegruppide puudumine vaid tõsiasi, et nad pole veel

jõudnud piisavalt kõrgeks kasvada, et üldisest foonist eristuda. Muruplatside servades ning tõenäoliselt ka maja ääres on vaadeldavad peenrad, mille paigutus näib olevat vabakujuline.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et hoone ümber rajatud aed oli teisendus neogooti stiilis mõisaparkidest, kus tähtsustati ennekõike looduslikkust, metsikust ning nii-öelda subliimsuse taotlust. Aia väikeste mõõtmete tõttu polnud kahtlemata võimalik rajada suurejoonelisi teedevõrke ja vaatekoridore, kuid mõneti võisid romantiliste vaatesihtidena toimida vaated Toomemäel paiknevatele ülikoolihoonetele. Samuti võib majaesise aia ülesehituses aimata auringi kujundamise taotlust, mis samuti viitab mõisaparkide kujunduskeelele. Aed ise toetas maja romantilist üldmuljet ning moodustas sellega koos meeldiva ühtse terviku.

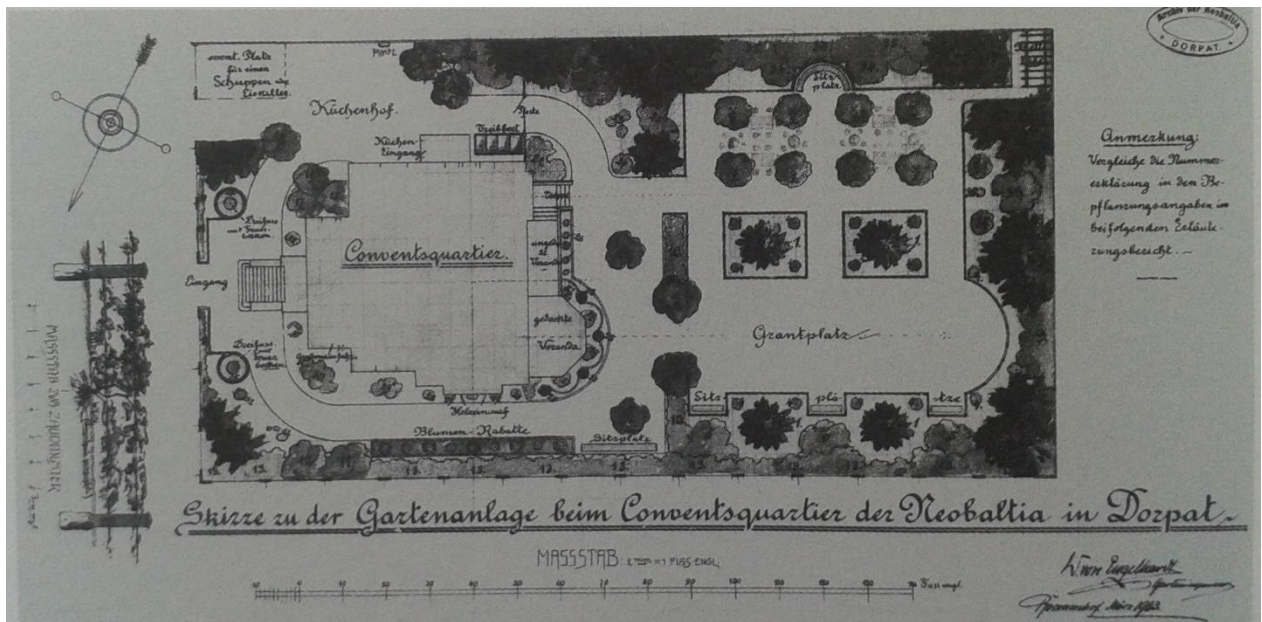
4.2.3 Korportasioon Neobaltia

Neobaltia konvendihooone ehitati 1902. aastal Rudolph von Engelhardti poolt koostatud projekti järgi. Tegu on kõrge maakivisokli ning dekoratiivse krohvimata sõrestikkonstruktsiooniga esindusliku villa-tüüpi ehitisega, mille kujunduslahendus sobitus omaaegsete *heimat*stiili ning juugendi taotlustega. Hoone õueküljel eendub põhimahust dekoratiivsete puitkaaristutega veranda, mis avaneb otse avarasse aeda. Aiakujunduse autoriks sai hoone arhitekti sugulane Walter von Engelhardt ning see valmis 1903. aastal. (Eimre 1990, lk 98)

Üldises plaanis oli Neobaltia näol tegu juugendliku kogukunsteose ilmeka näitega, kus nii ehitise, selle sisekujunduse kui ümbritseva aia motiivid moodustavad koos ühe terviku. Kuna aiakujundusest on säilinud W. von Engelhardti enda koostatud algne projektjoonis (vt Joonis 20), on see tervikutaotlus ka väga hästi jälgitav. Nii on näha, kuidas kogu aed allus ehitisest lähtuvale arhitektoonilisele kujunduslahendusele, korrates oma ülesehituses ka konvendihooone enda põhiplaani motiive. Maja ümbritses enamikes suundades kitsas mururiba, mille keskele olid istutatud tõenäoliselt madalad ja väiksekasvulised põõsad või püsililled. Neist moodustus hulknurkse veranda ümber poolkaaremotiiv, mis kordus aia kaugemas osas, rõhutades veelgi aia ja hoone ühtekuuluvust. Tagaia sisemusse jääva platsi üldkujus võib suisa aimata hoone tervikmahu kordamist lihtsustatud kujul.

Haljastuses oli valdavaks vabakujulisuse ja geomeetria segunemine. Nii olid krundi servadesse jäävad istutusala pigem lopsakad ja kujundatud vabakujuliste põõsa- ning puudegruppidega. Istutusala piirid seevastu olid regulaarsed, konkreetse servaga ning jälgisid geomeetrilisi vorme.

Tagaaiia platsi sisse jääv osa oli lahendatud regulaarsena, kasutades nelinurkset motiivi. Motiiv on täismahus nähtav platsi keskosas, ent kordus ka aiaäärses ruumis, sildudes vabakujulisust ja regulaarsust veelgi paremini üheks tervikuks.

Joonis 20: Korporatsioon Neobaltia aiakujunduse projekt aastast 1903 (allikas: EAA.1845.1.221, leht 9)

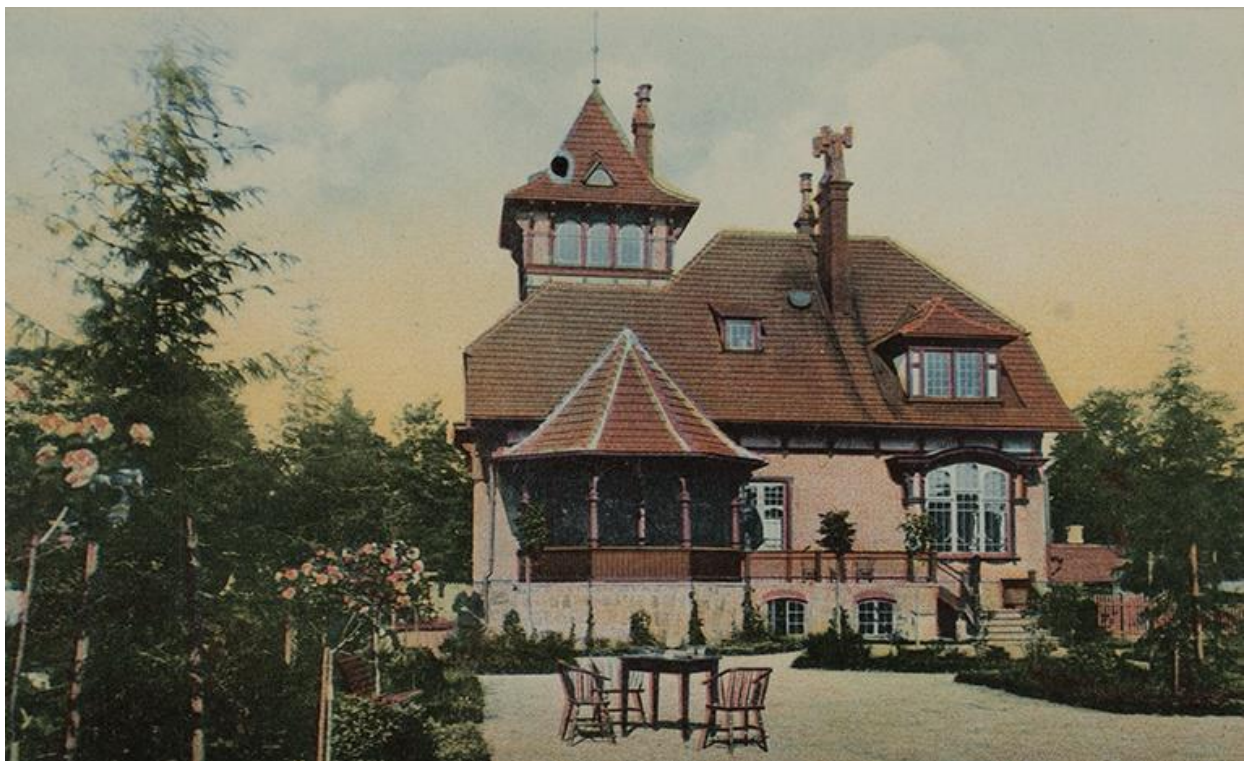

Foto 21: Korp! Neobaltia aiavaade (allikas: ERM Fk 508:19)

Nagu on näha Neobaltia aeda kujutavalt postkaardilt (vt Foto 21), olid nelinurksete haljastatud pindade keskele istutatud okaspuud, nende nurkadesse aga roosid. Vaatelt ilmneb veel, et platsid ja teed olid kaetud sõelmekattega ning samuti, et maja verandapoolsesse külge oli istutatud ronitaimi. Aia üldine mulje on postkaardivaatele tuginedes romantiline ja ilus, toetades juugendlikus *heimat*stiilis konvendihooned arhitektuurset lahendust. Vaate rakurss on sealjuures valitud selliselt, et villatüüpi hoone näib paiknevat mitte linnas, vaid maal, keset avarust ja rohelist.

4.2.4 Eesti Üliõpilaste Selts

Eesti Üliõpilaste Seltsi hoone kerkis 1902. aastal suurele krundile Kastani ja Maarjamõisa tänavate nurgal, mille selts oli kaks aastat varem, 1900. aastal omandanud. Uue hoone arhitektiks sai noor eesti soost ehitusinsener Georg Hellat, kelle projekt nägi ette eestipäraselt rahvusromantiliste detailidega hoone rajamist. Oma vormilt aimab EÜSi maja traditsioonilise rehielamu ilmet ning seost rahvuslikkusega toetab veelgi vöökirjas lahendatud horisontaalne krohvfrüis. (Siilivask 2006, lk 250-251) Hoone ülesehitus oli linnavilla taoline ning seetõttu ei paiknenud ehitus mitte tänavafondis, vaid õhulise puitpiirdega ääristatud krundi sees (vt Foto 22).

Foto 22: Eesti Üliõpilaste Seltsi tänavavaade, 1900-1920 (allikas: AM N 5635:180)

Pärast hoone valmimist kavandati ülejäänud krundile iluaeda ning on kirjalikke andmeid, et krundile istutati puid ja põõsaid, rajati muruplatsid ning 6 jala (ligikaudu 1,8 m) laiused jalutusteed (ERA.T-76.1.10552, leht 8). On siiski üsna kindel, et EÜSi aed ei olnud ligilähedaselt samavõrd hoolikalt planeeritud ja teostatud kui Kastani tänava teises otsas asunud korporatsioon Neobaltia juugendlik aed. Põhjuseks on siinkohal nende kahe üliõpilasorganisatsiooni rahalise võimekuse erinevus, sest kui Neobaltia puhul jätkus finantse kogu projekti täismahus elluviimiseks, siis juba EÜSi hoone ehitamisel tuli ehitusjooniseid mitmeid kordi lihtsamaks ja odavamaks teha ning mitmetest lisandustest loobuda (ERA.T-76.1.10552, leht 5). Seetõttu ei jätkunud raha enam ka selleks, et luua ajastukohaselt liigirikas ning rohkete detailidega iluaed, mistõttu oligi lahendus ennekõike utilitaarne.

Seda, et EÜSi aed oli suuresti üsna lage, on võimalik näha ka 1912. aastast pärineval fotol (vt Foto 23), mille fookus on küll maja tagafassaadil, kuid kust on aimata ka majalähedast aiakujundust. Välja saab tuua, et enne edasisi ümberehitusi oli hoone ovaalse avausega väljasopistuse kaudu seotud aiaruumiga. Aia enda kujunduse osas polnud seda siiski ära kasutatud. Hoonet ümbritses lage sõelmekattega plats, millelt alguse saav tee viis aia tagumistesse osadesse. Fotol pole näha mingit haljastust peale kahe lageda muruplatsi.

Foto 23: Eesti Üliõpilaste Seltsi hoone (allikas: EFA.197.4-6824)

Üliõpilasseltsile jäid konvendihoone ruumid üsna kiirelt kitsaks ning nii hakati pärast Vabadussõja lõppu kaaluma laiendamisplaane, mille elluviimine võttis rohkem kui kümme aastat ning oli seotud mitmete raskustega nii sobiva projekti kui rahastuse leidmise osas (ERA.T-76.1.10552, leht 10). Juurdeehitusega samaaegselt, 1929. aastal telliti seltsi poolt ka kaks aiakujundust, mille autoriteks olid Tartu Botaanikaai aednikud J. Port ja F. Boerner. Maja laiendamisprojekti arhitekti, A. Kirsipu andmetel ei viidud kumbagi aiaprojekti aga ellu (ERA.T-76.1.10552, leht 18).

Mõlema aiakujunduse kavandid on säilinud (vt lisa 3, joonis 2 ja joonis 3) ning nende juures on näha kahe aiakujundaja väga erinevat käekirja. Kui J. Porti lahendus on lihtne ja isegi lakooniline, siis F. Boerneri nägemuse järgi oleks rahvusromantilise konvendihoone juurde kujundatud terrassidega geomeetriline aed. Kuna mõlemad plaanid pärinevad 1920. aastate lõpust, mil arhitektuur kui aiakunst olid *Belle Époque*'iga võrreldes muutunud, pole nende käsitlemine antud töös asjakohane. Nii saab kokkuvõtvalt öelda, et kuigi EÜS ise oli 20. sajandi alguse kontekstis märgilise kultuuriloolise tähtsusega ühendus, oli selle juurde kuuluv aed ennekõike lage ning kujunduslikult väheoluline.

4.3 Linnaruumi tänavahaljastus

4.3.1 Kastani tänav

Kastani (*Kastanien-Allee*) tänava kujunemine jääb 19. sajandi viimasesse veerandisse, kui uue piiriprotokolliga läks sealne maa Tähtvere mõisa käest Tartu linna valdusesse (Raid 1999, lk 29). Kui alguses lõppes tänav Maarjamõisa tänava frondis, siis 20. sajandi algul pikendati seda toonase Savi tänavani. Tänav sai oma nime hobukastanitest moodustatud puiestee järgi, mis täna sel päeval on vaadeldav ainult tänava Karlova-poolses osas. Ajalooliselt oli kastanitega tõenäoliselt ääristatud ka tänavalõik Riia tänavast Maarjamõisa tänavani. Selliseks oletuseks annavad alust Edgar Kanti kirjeldused, aga ka 1937. aasta foto (vt lisa 3, foto 3), kus on näha üht vana, teekatte keskele jäänud hiljuti tulbastatud hobukastanit.

Valdava enamiku Kastani tänava Toometagusele jääva osa hoonestusest moodustasid ajalooliselt 19. sajandi lõpul - 20. sajandi algul püstitatud puidust kortermajad, mis suures osas on säilinud ka tänapäevani. Kõige esinduslikumad ehitised, nende seas šveitsi stiili ja juugendlike mõjutustega dekoratiivsed puitmajad ning linnavilla tüüpi konvendihooned, paiknevad Näituse ja Maarjamõisa

täna vahelisel tänavalõigul, mida Edgar Kant on nimetanud ka Uue-Kastani tänavaks (Kant 1925b, lk 81).

Antud tänaosa ilmest 20. sajandi alguses annab aimu foto 24, mis on pildistatud korporatsioon Neobaltia poolt Maarjamõisa täna suunas. Ilmekalt on näha, et tänav oli suhteliselt lai ja sillutamata, puudus otsene tänavahaljastus. Olemas olid tänavalaternad ning sõiduteest madalate postidega eraldatud kõnnitee. Hoonestus oli koondunud peamiselt täna paremale küljele, kusjuures vasaku poole tänavafondi moodustasid Veski tänavaga seotud kruntide tagahoovid. See on ka põhjuseks, miks Veski täna poolne tänavaruum oli suletud suhteliselt kõrgete piirdetaradega ning tekitas täna teise poolega võrreldes kummastava kontrasti.

Foto 24: Kastani tänav (allikas: ERM Fk 611:68)

Täna paremas küljes on fotol vaadeldavad mitmekorruselised uhked hooned, mis üldplaanis jälgivad tänavafondi, kuid on kohati selle suhtes paigutatud väikese tagasiastega. Eraldi joonistub välja korporatsioon Neobaltia konvendihooned, mis villataoliselt asetseb lopsakalt haljastatud krundi sisemuses. Kuigi hooned ei olnud tänaval paigutatud tihedalt üksteise kõrvale, vaid nende

ümber oli üsna palju ruumi, oli tänavaruum ikkagi suhteliselt suletud (vt Foto 25). Selle põhjuseks ennekõike kõrged, dekoratiivsete elementidega kaunistatud piirdetarad ja -müürid, mis ei piiranud ainult tänava vasakut poolt, vaid täitsid ka majadevahelise tühja ruumi tänava paremas küljes.

Hoonete juurde kuuluvat haljastust on ennekõike näha tänava vasakus küljes, kus üle piirdetarade ulatuvad tänavaruumi puue ja põõsaste võrad. Tänava paremal pool paiknevate majade vahel ei jäta haljastus veel kuigi lopsakat muljet ning on suhteliselt halvasti vaadeldav. Selle põhjuseks on tõenäoliselt tõsiasi, et fotod on tehtud üsna varsti pärast hoonestuse valmimist ning aedu pole kas jõutud veel kujundada või pole puud-põõsad jõudnud piisavalt suureks kasvada, et tänavapildis märgatavaks muutuda. Vaadeldav on aga väikeste majaesiste eesaedade olemasolu (vt Foto 25) ning kuigi pole täpselt näha, kas ja millist haljastust seal võis leiduda, on üldmuljelt tegu dekoratiivsete majafassaadi ilmestavate lisandustega.

Foto 25: Kastani tänav Kastani 25 hoone ees, 1900-1917 (allikas: EFA.197.4-6813)

Võrreldes Savi tänava poolse tänavaosa ruumimuljet tänava vanema, Riia tänava poolse osaga (vt lisa 3, foto 3), saab öelda, et nende ilme oli mõneti erinev. Nii oli vanem tänavaruum uuest kitsam,

mida veelgi rõhutas tänavat mõlemat poolt piirav hoonetefront. Majade arhitektuurne ilme tundub olevat tänava uuema osa suhteliselt samaaegselt ehitatud kahe-kolmekorruselistest kortermajadest vaheldusrikkam ning kirevam. Ka vanemas lõigus on vaadeldav majade vahele jäetud aedade osa, kuid eesaedu pole fotol kujutatud vaatele võimalik näha. Tänav keskele jäänud puu annab alust arvata, et tegu oli osaga kunagisest tänavahaljastuse viirust, mis ilmselt moodustas ka suurema osa tänava rohelisest ruumimuljest. Samuti on väga tõenäoline, et tegu oli hobukastanialleega, arvestades nii Kastani tänava nimeetümoloogiat kui Edgar Kanti kirjeldusi.

4.3.2 Aia tänav

Aia tänav, tänase nimega Vanemuine, on Toometaguse kujunemisel olnud piirkonna üheks keskseks teljeks. Tänavanimetusena esineb Aia (*Gardenstrasse*) juba 1814. aasta tänavate loetelus (Raid 1999, lk 37), mil see ulatus Toometaguse sihis Pepleri tänavani. Pärast raudtee rajamist kujunes selle juurde Aia tänava mõttelise pikendusena tänava uus osa. 20. sajandi alguses kaks tänavajuppi ühendati ning Aia tänav saavutas oma tänase ulatuse ja kuju.

Kuna Aia tänava ehituslik kujunemine vältas ligikaudu sajandi, oli ka sealne arhitektuuriline ilme suhteliselt varieeruv, mis tähendab, et leidis nii klassitsistlikke, historitsistlikke kui ka juugendelementidega hooneid. Seda illustreerib hästi 1908. aasta postkaart (vt Foto 26), kust avaneb vaade tänase Tartu Kirjanike Maja juurest Pepleri tänava suunas. Tänav oli korralikult munakividega sillutatud ning suhteliselt lai. Mõlemal pool teed kulgesid plaaditud kõnniteed. Majad järgisid üldiselt tänavaf fronti, kuid esines tagasiasteid, mis lõid väikeseid haljastatud eesaedu. Üldiselt jätab tänavaf front postkaardil pigem suletud mulje, mida veelgi rõhutab see, et hoonete vahelised ruumid olid kinni ehitatud kõrgete aedadega. Üldpilt oli linlik ja vaheldusrikas, haljastust esines sealjuures pigem vähem ning see ei pääsenud domineerima.

Aia tänava vanemat osa kajastab ka ligikaudu samast perioodist pärinev foto (vt Foto 27), mis on pildistatud tänase Tartu Kirjanike Maja juurest Emajõe suunas. Vaadeldav on küll ainult üsna lühike jupp tänavast, kuid välja joonistuvad tänava sissejuhatavat osa raamivad puud. Linnasuunaline vaade on eelnevale siiski suhteliselt sarnane ning nii saab öelda, et kuni Pepleri tänavani oli Aia tänava ilme üsna ühetaoline. Seda küll mööndusega, et ühetaolisuse avaldumine toimus läbi heterogeense arhitektuurikeele, kus domineerisid ühe-kahekordsed hooned, mis olid ehitatud tihedalt ja katkestusteta üksteise kõrvale.

Foto 26: Aia tänav vaatega Pepleri tn suunas, 1908 (allikas: ERM Fk 311:5)

Foto 27: Aia tänav vaatega linna suunas (allikas: EAA.402.5.2051.46)

Eelnevatest erinevat tänavapilti on võimalik jälgida Saksa teatri eest kujutatud vaateelt (vt Foto 28). Oluliselt mõjutavad siinkohal ruumistruktuuri kaks vastanditena mõjuvat tänavapoolt, millest ühe moodustab rangetest hoonetest kujunenud tänavafroot ning teise Saksa Käsitöölise Seltsi aia roheline lopsakus. Hoonestuses domineerivad kõrged esinduslikud kivihooned, mis eristab Aia tänava antud piirkonda ajalooliselt vanemast linnapoolsest osast, kus paiknes rohkelt ka madalamaid puithooneid. Nii tekib suursugune ruumimulje, kus oluliste miljöökomponentidena töötavad arhitektuursed dominandid, ilus roheline aed ning lai ja esinduslik tänavaruum.

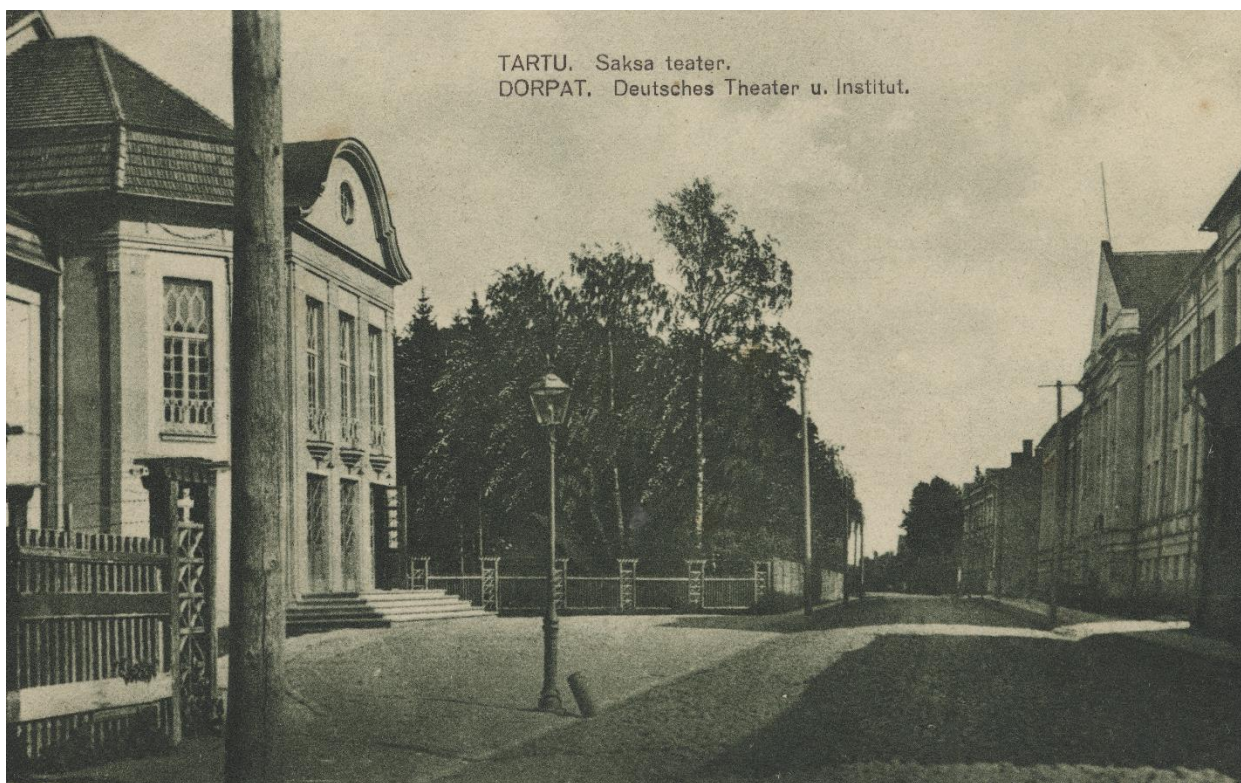

Foto 28: Aia tänav Saksa teatri ees, 1920ndad (allikas: Eesti Rahvusraamatukogu Pk Tartu 3/29)

4.3.3 Tiigi tänav

Tiigi tänav (*Teichstrasse*), mis on oma nime saanud tänava äärde jääva tiigiga maatüki järgi, kujunes linnatänavana välja 19. sajandi alguses ning on esimest korda ametlikult ära mainitud 1814. aasta Tartu linnatänavate loetelus (Raid 1999, lk 37). 1811. aasta kaardil (vt Joonis 12) on olemas tänava linnapoolse osa, mis algab Tähe tänavast ning lõpeb Pepleri tänavaga. Tänapäeval jälgitavas pikkuses ehitati tänav välja 1870. aastatel seoses raudteejaama rajamisega, kui tänavat

pikendati endises sihis Vaksali tänavani. Nii tekkis Aia tänava paralleeltänav, mis kulges sirgelt läbi Toometaguse.

Kui 19. sajandi algupooles ei kuulunud Tiigi tänav kindlasti linna väarikamate esindustänavate loetellu, siis sajandi lõpupoole hakkas tema väärtus järjest kasvama. Nii kerkis alates ligikaudu 1860. aastast sinna rohkelt uusi ehitisi, mille seas väärivad arhitektuuriliselt mainimist nii Saksa Käsitöölise Seltsi šveitsi stiilis hoone, kahe von Oettingeni venna prominentsed linnavillad (Palamets 2005, lk 65), Rudolf von Engelhardti isiklik juugendlik linnamaja kui ka klassitsistlik Maarja kirik ning sellest üle tee asunud historitsistlike neobaroksete elementidega Maarja apteek. (Siilivask 2006, lk 265).

Lisaks ehituslikule küljele oli Tiigi tänava ehk suuremgi tähtsus seotud tema kultuuriloolise taustaga. Nimelt ostis 1860. aastatel endale Tiigi tänavasse tagasihoidliku maja Johann Voldemar Jannsen (vt lisa 3, foto 4) ning nagu on kirjeldanud Aino Kallas oma 1918. aasta teoses „Tähelend“, kujunes sellest omaaegsete prominentsete kultuuritegelaste kooskämiskoht (vt lisa 4) (Kallas 1918, lk 97-100). Samuti jäi Tiigi tänavale teine sajandivahetuse perioodi oluline seltskonnaelu keskus, Saksa Käsitöölise Seltsi seltsimaja, kuhu kogunesid peamiselt linna jõukamad väikeettevõtjad ning käsitöölised (Palamets 2005, lk 65).

Foto 29: Tiigi tänav Saksa Käsitöölise seltsi ees, enne 1918 (allikas: ERM Fk 283:55)

Tiigi tänava visuaalselt nähtavateks iseloomulikeks tunnusteks võib ajalooliselt lugeda suhteliselt suurt hoonetüüpide varieeruvust tänavafrendis. Valdavalt domineerisid ühe- kuni kahekorruselised majad, mida on võimalik jälgida ka Tiigi tänavat kujutaval postkaardil (vt Foto 29). Postkaardivaatel on esiplaanil Saksa Käsitöölise Seltsi puithoone, tagaplaanil on näha tüüpiline Tiigi tänava hoonestus. Tänav ise oli avar ning kaetud munakivisillutisega, lisaks on mõlemal pool teed vaadeldavad üsna laiad kõnniteed.

Eelneva postkaardiga sarnast ruumimuljet on võimalik jälgida ka ligikaudu samast perioodist pärinevalt fotolt (vt Foto 30). Eriti hästi on nüüd näha hoonestuse varieeruvust, kus Pepleri ja Tiigi tänava nurgal asuvat Maarja apteeki ääristavad lihtsamad, kuid siiski korralikult ehitatud ühekordsed puithooned. Antud fotolt on veel vaadeldav tänaväärne piire, mis koosnes kivist postidest ja nende vahele tihedalt paigutatud kõrgetest puitlippidest. Nii mõjub ka majadevaheline ruum kinnise tänavafrendina. Majad olid sealjuures ehitatud tihedamalt kui näiteks Kastani tänava kõige uuemas osas, mistõttu ei teki nii avarat ja aiarohket üldpilti.

Foto 30: Tiigi tänav, Tiigi ja Pepleri nurgal (allikas: ERM Fk 1156:44)

Tõenduseks sellest, et Tiigi tänava erinevad osad olid väga erineva tänavapildiga, saab lugeda ka järgnevat kaht fotot. Esimene neist (vt Foto 31), mis on pildistatud Tiigi tänava vaksalipoolsest

osast, mõjub ootamatult tänu sellele, et esiplaanil paiknev kolmekorruseline rikkaliku dekooriga kivihoone paikneb justkui keset tühjust. Kiviehitist ääristavad madalad piirdetarad ning puithooned tekitavad sellisel kujul suure arhitektuurilise kontrasti. Ka haljastuslikus mõttes on tänavavaade ennekõike tühi, vaadeldavad on vaid kaugemal paiknevates aedades kasvavad suured puud. Eelnevalt käsitletud tänavaruumiga sarnaselt on fotol jälgitav tänavasillutus ja kõnniteed.

Foto 31: Tiigi tänav Vaksali tänava osas, 1900-1917 (allikas: EFA.197.4-6671)

Järgmine Tiigi tänavat kujutav vaade (vt Foto 32) eristub jällegi kardinaalselt eelnevast, kujutades traditsiooniliselt linlikku tänavapilti. Nii on näha mitmekorruselisi tihedalt kokku ehitatud kivihooneid, mis olid küll varieeruva arhitektuurikeelega, kuid moodustasid harmoonilise terviku. Paralleele võib mõneti tõmmata Aia tänava linnapoolse osaga, millisenä tänavavaade eristub paljudest Toometaguse teistest tänavatest (nt. Kastani tänava uuem osa), kus hoonestuses domineerisid puithooned ning majade vahele jäid suurem vaba ruum. Haljastust on tänavavaatelt

näha pigem vähe, kuid tänavaäärsetest aedadest annavad siiski tunnistust tänavaruumi ulatuvad puude võrad.

Foto 32: Tiigi tänav, 1900-1917 (allikas: EFA.197.4-6670)

Mõneti huvitav on märkida, et ajaloolistelt tänavavaadetelt pole näha eesaedasid, mis ülejäänud Toometaguse piirkonnas (Aia tn, Kastani tn) olid suhteliselt levinud. Tänavale polnud eraldi kavandatud ka tänavahaljastust, mistõttu roheline ei ole tänavafondis domineeriv. Huvitav on ka see, et kuigi tänava äärde jäi suur ja lopsakas Saksa Käsitöölise Seltsi aed, polnud seda Tiigi tänava poolt võimalik vaadelda (vt Foto 29).

Tänu aedadesse istutatud puudele ja põõsastele saab siiski ka tänavapildis teatavat rohelist tajuda. Tiigi tänava eraaedade haljastust on Jannseni eramaja aia osas maininud Aino Kallas, kes on öelnud, et: „*Aias kasvasid roosid ja marjapõõsad; selle servas oli suure tamme ja lõhmuse varjus lehtmaja ning kesk muru väikene purskkaev. Klaasrõdu piiras metsviinapuu. /-/“ (Kallas 1918, lk 97). Huvipakkuvatest puuliikidest on Edgar Kant veel mainitud, et tänaval kasvasid suurelehised*

pärnad (*Tilia platyphyllos*), kanada kuused (*Picea glauca*), mustad männid (*Pinus nigra*) ning ameerika lehised (*Larix laricina*) (Kant 1925b, lk 78 – vt lisa 2).

4.3.4 Maarjamõisa tänav

Maarjamõisa (*Marienhöfsche Straße*) ehk tänase Kuperjanovi tänava kujunemine on seotud raudteejaama rajamisega Tähtvere mõisa maadele. Koos uue jaamahoonega ehitati pikemalt välja Toometaguse tänavatevõrk, selle hulgas ka Maarjamõisa tänav, mis promenaadina pidi ühendama raudteejaama ja kesklinna vahelist käiguteed. Kuna tegu oli algusest peale esindusliku juurdepääsutänavaga, mis oli raudteeühenduse mõttes ka linna visiitkaardiks, rajati selle raudteepoolsesse osasse puiestee, mis lõppes jaamaesisel haljasskvääril. Tänavaosas, mis jäi Kastani tänav ristist Maarja kirikuni, jäi haljastamata, kuna sealne piirkond oli juba osaliselt hoonestatud ja tänavaruumi laius sellega paika pandud.

II maailmasõja eelset Tartut on oma luuletustes kirjeldanud kirjanik Bernard Kangro, kes on Tartusse jõudmise kohta öelnud järgmist: „*Läksin varjulist Maarjamõisa puisteed; ümberringi ruttajate sammud; kõne ja naer. Keegi oleks nagu sosistanud; hämarast lehestikust: jää siia puu alla ja oota! Nii ma kohtasin esmakordselt Tartut; sügisese kuuvalge sumeduses. /-/-*“ (Kangro 1951, vt lisa 4) Tegu on küll ilukirjandusliku mälestustekogumikuga, kuid oma olemuses annab see siiski edasi seda, et Maarjamõisa tänav kui raudteejaamast lähtuv sissejuhatus Tartule, tõepoolest toimus kui meeldejääv roheline linnavärv.

Tänav hoonestus pärineb peamiselt sajandivahetuse perioodist, kusjuures tänava linnapoolne osa on vanem ning seetõttu jagati kruntideks ning hoonestati mõnevõrra varem. Seda illustreerib 1880. aastatest pärinev foto (vt Foto 33), mis on tehtud Vallikraavi tänava nurgalt vaatega linnapiiri suunas. Foto paremas küljes on esiplaanil Silmakliiniku vanem hooneosa. Tänav oli veel sillutamata, kuid suhteliselt avar ning linlik ja ei jätnud seeläbi agulipiirkonna muljet. Kahel pool teed kulgesid jalakäijatele mõeldud jalgrajad, mis olid sõiduteest kõrgemal ning sellest eraldatud püstiste kivipostidega. Hooned järgisid tänavaf fronti, kuid nende vahele jäid üsna suured plankudega ääristatud aiaalad. Tänavaruumis puudus konkreetne tänavahaljastus, kuid rohelist pakkusid aedades kasvavad puud-põõsad, mille võrad ulatusid tänava kohale.

Foto 33: Maarjamõisa tänav, 1880ndad (allikas: AM 13741:37 F 17069)

Foto 34: Maarjamõisa tänav Maarja kiriku suunas, 1914-1920 (allikas: TM F 1058:85)

Maarjamõisa tänava raudteepoolne osa oli ülejäänud tänavast selgelt teistsuguse kujunduskeelega. Fotol (vt Foto 35), mis on pildistatud Kastani ja Maarjamõisa tänavate ristumispaigas asunud nn Viljandi väljakult raudteejaama suunas, on näha laia munakivisillutisega promenaadi. Tänav oli mõlemalt poolt ääristatud kahekordse puisteedega, mille vahel kulgesid kõnniteed. Selliselt moodustunud üldmulje oli suurejooneline ja avar, meenutades mitte väikest provintsilinna, vaid omaaegsete pealinnade peenutsevaid bulvareid. Huvitav on veel see, et lopsaka haljastuse taga pole majad peaaegu nähtavad, kuigi tegelikkuses olid tänava mõlemad ääred hoonestatud.

Haljastuslikult küljest väärrib mainimist, et puudel oli lastud kasvad suureks, mis ajastu kontekstis on mõnevõrra ebatüüpiline. Teiste samal perioodil rajatud puisteede juures (jälgitav Karlovas ja Ülejõel, aga ka Kastani tänaval) oli väga levinud praktikaks puude võrade kärpimine, et saavutada kompaktne ning korrapäraselt regulaarne üldpilt. Siinkohal on võimalik, et Maarjamõisa tänaval lasti puudel suureks kasvada pragmaatilisel kaalutlustel, kuna tänava laius ei nõudnud otseselt puude kärpimist.

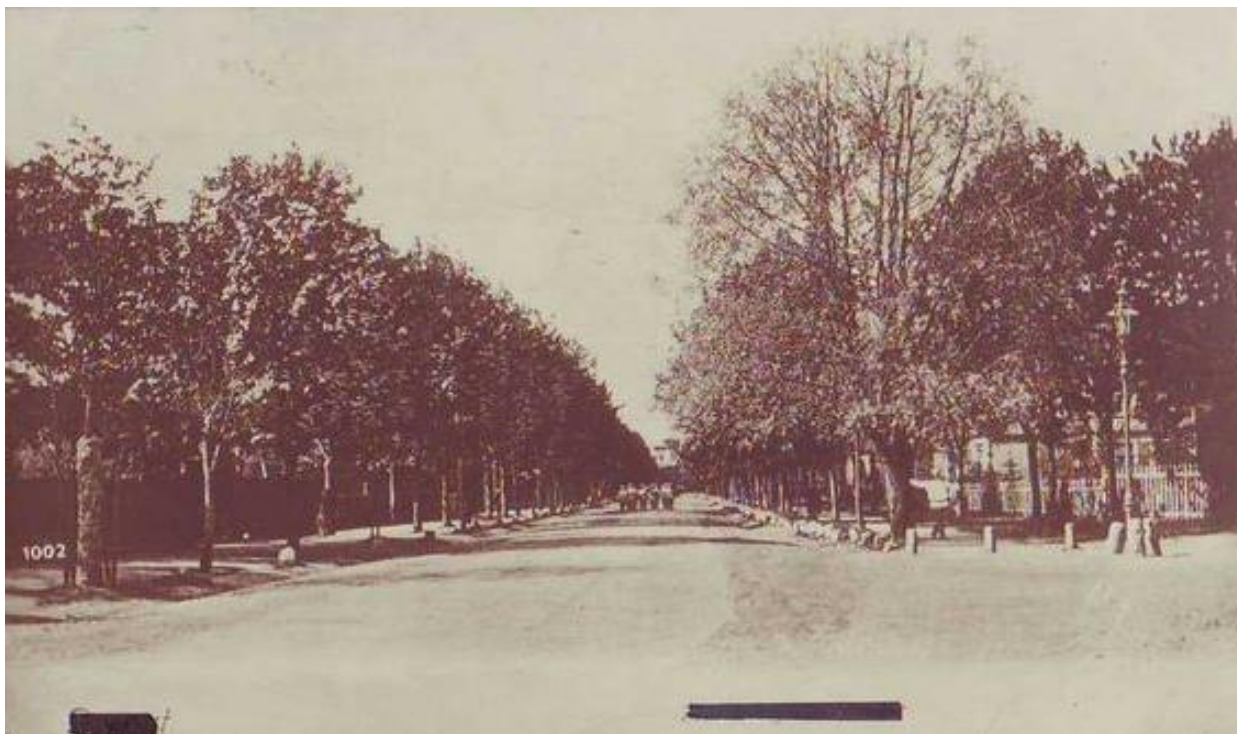

Foto 35: Maarjamõisa tänava puistee, 1900-1917 (allikas: EFA.197.0-29422)

Maarjamõisa tänava äärsest haljastusest on kirjutanud ka Edgar Kant, kelle sõnul olid tänava vaksalipoolsele osale väga tüüpilised väikesed eesaiad, kus kasvasid enamjaolt kärbitud põõsad.

Liikidest on mainitud sireleid (*Syringa*), enelaid (*Spiraea*), ebajasmiine (*Philadelphus*), kuslapuid (*Lonicera*), viirpuid (*Crataegus*) jt. (Kant 1925b, lk 78 – vt lisa 2) Kuigi eesaedade ilmet ja konkreetseid liike pole fotodelt võimalik jälgida, viitab eesaedade olemasolule tänaseni säilinud hoonestuse paiknemine, kus majad asetsevad üldiselt tänavajoonest veidi kaugemal.

4.3.5 Veski tänav

Veski (Piiri) tänava kujunemine sai alguse 19. sajandi alguses, kui tänava linnapoolne osa jagati välja Tartu ülikooli kruntidena (ERA.T-76.1.11134, leht 2). Ühtlasi markeeris tänav sel perioodil linna piiri (vt Joonis 12) ning jäi piiritänavaks 19. sajandi viimase veerandini, kui linna valdusesse läks ka tänava teine pool (vt Joonis 14). Veski tänav saab alguse Jakobi mäelt ning lõpeb Maarjamõisa tänaval. Oma nime on tänav saanud selle ääres paiknenud Tähtvere mõisa tuuleveski järgi (Raid 1999, lk 27) (vt Foto 36)

Foto 36: Tähtvere mõisa tuuleveski, 1880ndad (allikas: AM 13741:37 F 17091)

Foto 37: Vaade Katoliku kirikule, 1920ndad (allikas: Eesti Rahvusraamatukogu Pk Tartu 7/4)

Seoses sellega, et Veski tänav paiknes suhteliselt lähedal kesklinnale ja ülikooli õppeasutustele ning oli juba kruntide väljajagamisel seotud ülikooliga, koondus sinna sajandivahetuse perioodil palju tudengeid, professoreid ja kultuuritegelasi (nt A. H. Tammsaare, K. E. von Baer ja K. A. Hermann). Seetõttu kutsuti Veski tänava piirkonda linnarahva seas koguni nn „ladina linnaosaks“, millest annab tunnistust ka see, et mitmed üliõpilaskorporatsioonid, nagu Sakala ja Livonia, hiljem ka Revelia, Veljesto ja Fraternitas Academica, rajasid oma konvendihooned just Veski tänava äärde. (ERA.T-76.1.11134, leht 2) Teistest märkimisväärtetest hoonetest kerkisid Veski tänavale 1892. aastal kivist neorenessanslik rahukohtu maja (Veski 32), 1881. aastal raudteeinsener Peter von Götte historitsistlik villa Kassitoome nõlval (Veski 6) (Siilivask 2006, lk 112, 115) ning 1900. aastal neogooti stiilis Tartu katoliku kirik (Palamets 2003, lk 68).

Veski tänava Jakobi mäe poolset osa on võimalik vaadelda fotolt (vt Foto 38), mis on dateeritud 20. sajandi algusperioodi. On ilmne, et tänavapildi dominandiks oli katoliku kirik, mis visuaalselt markeeris ka tänava algust. Tänav oli sillutatud munakividega, kõnniteid pole fotol võimalik näha, kuid arvestades tänapäevast olukorda on väga tõenäoline, et vasakus servas oli see siiski olemas. Katoliku kiriku aeda piiras kõrge läbipaistmatu plank, mille ainsaks kaunistuseks näis olevat väike

saelõikemuster. Tänavapilt ei tundu foto põhjal siiski kinnisena, sest vertikaalse mahuga kirik ning aiast üle ulatuvad puud ja põõsad tekitavad pigem avara ruumimulje.

Foto 38: Veski tänav Jakobini tn poolt, 1900-1917 (allikas: EFA.197.4-6857)

Veski tänava järgmisel vaatel (vt Foto 39) on esiplaanil korporatsioon Livonia konvendihoone. Tänavaruumi iseloomustab siinjuures hoone ees paiknev lopsakas eesaed, mida piiravad tänavajoonel väikesed kivipostid. Aias on võimalik vaadelda püगतud põõsaviirgu ning ritta istutatud puud, mis tekitavad väikeses mahus isegi puiestee muljet. Sealjuures on Edgar Kant maininud, et Veski tänavale olid eesaiad üldiseloomulikud (Kant 1925b, lk 78). Ka tänava kaugemas osas on näha suurt aeda ning hoonet, mis paikneb tänavafrondi asemel samuti hoopis krundi sisemuses. Ka seal on aimatav haljastuse olemasolu, kuigi see on foto kvaliteedi tõttu suhteliselt halvasti välja loetav.

Foto 39: Veski tänav korp! Livonia ees, 1900-1920 (allikas: AM N 5635:134)

Tänav kõige Maarjamõisa poolsemat osa markeeris sajandivahetuse perioodil korporatsioon Sakala geomeetrilise juugendi stiilis konvendihoone. Hoone valmimine jääb 1911. aastasse (Siilivask 2006, lk 278) ning tõenäoliselt saab seda kujutava foto (vt Foto 40) dateerida suhteliselt samasse perioodi. Fotole tuginedes võib öelda, et tänava Maarjamõisa tänava poole jääv osa mõjus avara, peaaegu aedlinlikuna. Tänavaruumi piiritlesid dekoratiivsed ning õhulised piirdetarad, peale konvendihoone on hoonestust võimalik jälgida alles tänava tagumises osas, kust algas puitüürimajade piirkond (ERA.T-76.1.11134, leht 2). Tänav tundub olevat suuremas osas sillutamata, kuigi tänava ääres on vaadeldav munakivikattega viirg. Samuti kulgesid mõlemal pool sõiduteed ka kõnniteed. Konkreetset tänavahaljastust polnud rajatud, kuid seda kompenseerisid suured tühjad aiakrundid, millel kasvavad puud ja põõsad jätsid tänavast siiski roheline ja avara mulje.

Foto 40: Veski tänav Maarjamõisa tn poolt, 1900-1920 (allikas: AM N 5635:65)

4.3.6 Pepleri tänav

Pepleri (*Peplerstrasse*) tänava ajalugu ulatub juba 19. sajandi algusesse. Tänav on vaadeldav 1811. aasta kaardil (vt Joonis 12) ning 1814. aasta tänavate loetelus on see samuti ametliku tänavanimena välja toodud (Raid 1999, lk 36). Pepleri tänav paiknes ka ajalooliselt tänapäevastes piirides, ulatudes Riia tänavast Maarja kirikuni. Kiriku juures teeb tänav järsu pöörde ning läheb üle Maarjamõisa tänavaks, kusjuures tänavate paigutus ning kuju on seotud kunagise linnapiiri paiknemisega.

Nagu on võimalik näha ligikaudu 1918. aastast pärineval fotol (vt Foto 41), oli Pepleri tänav isegi Toometaguse kontekstis küllalt lai ja avar. Mõlemal pool sõiduteed kulgesid ka kõnniteed, mis erinevalt paljudest teistest tänavatest ei olnud sõiduteest postidega eraldatud. Tänavakatte materjali pole fotolt kahjuks võimalik välja lugeda, kuid arvestades teiste Toometaguse tänavate ilmet ning

ajastu üldisi tendentse, võiks arvata, et see oli siiski munakividega sillutatud. Tänavat ääristasid vaheldusrikka arhitektuurikeelega rohkem või vähem kaunistatud puit- ja kivihooned, millest enamik olid ühe- või kahekorruselised. Üldpilt oli linlik, mida ennekõike rõhutas kivihoonete olemasolu ja vaadeldavus tänavafondis. Kuigi tänavahaljastust tänavale ei rajatud, on fotolt võimalik näha üksikuid suuri, laiade võradega puid . Muule Toometagusele küllalt tüüpilisi eesaedu (nt. Kastani, Veski tänavad) pole tänavapildis võimalik vaadelda, küll aga on jälgitavad hoonete vahel paiknevaid kõrged piirdetarad ja väravad.

Foto 41: Pepleri tänav Maarja kiriku suunas, enne 1918 (allikas: ERM Fk 359:12)

Teisel foto, mis on pildistatud Maarja kiriku juurest Riia tänava suunal (vt Foto 42), on hooned halvemini nähtavad, kuid see-eest on rohkem mõjule pääsenud tänaväärne haljastus. Näha on nii Maarja kiriku ümber paiknenud väikest, piirdeaiaga ümbritsetud iluaeda kui ka eraaedadest tänavale ulatuvat lopsakat puudeviirgu, mis jääb fotol Riia tänava poole. Huvitava elemendina on vaadeldav foto vasakus servas kahe hoone vahel paiknev läbipaistmatu plank, mille kõrgus näib selle kõrval seisvat inimest arvestades küündivat isegi 3 meetrini.

Foto 42: Pepleri tänav Riia tn suunas, 1920-1930 (allikas: TM F 1041:4)

5. Toometaguse ajalooline miljöö

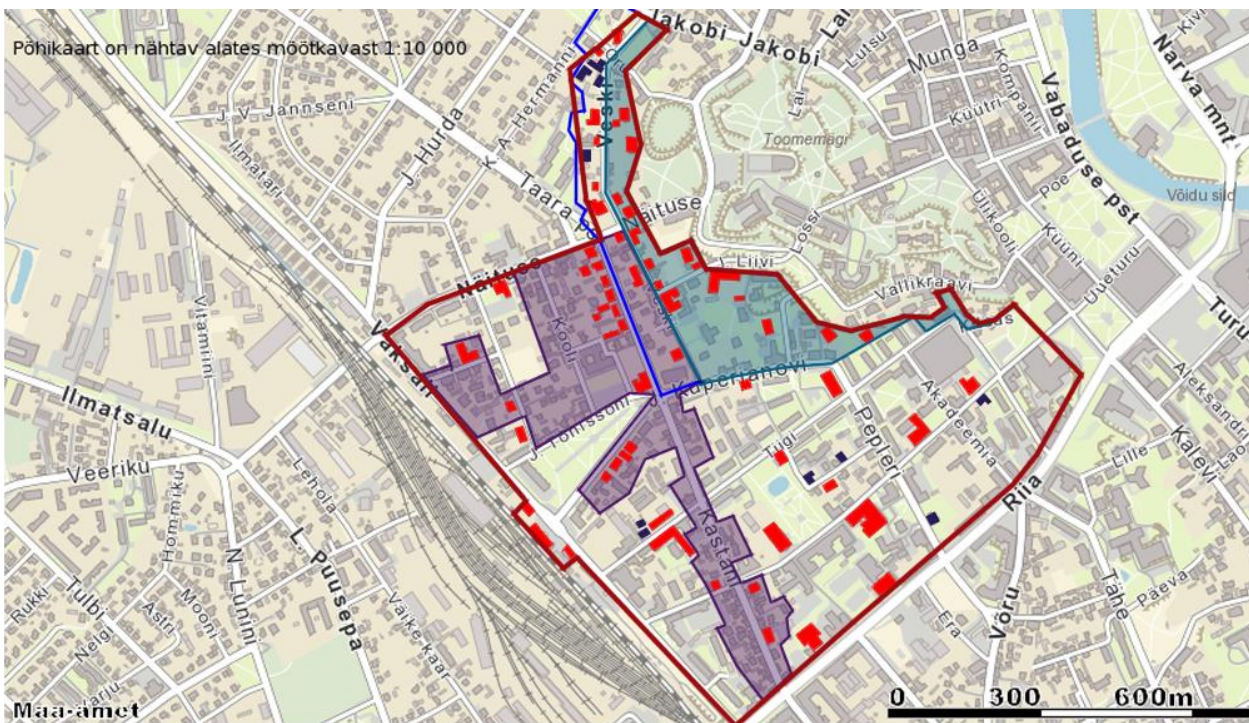
5.1 Toometaguse miljöö määratlemine

5.1.1 Toometaguse kaitse tänapäeval

Ajaloolise pärandi kaitsmine on inimkonna ühine vastutus, mille tarbeks on koostatud erinevaid rahvusvahelisi dokumente. Eesti seadusandluses on kultuuriväärtuste kaitse määratletud läbi muinsuskaitseaduse ning planeerimisseaduse. Muinsuskaitseadusega on ka Toometagusel kaitstud mitmed ehitismälestised ning osa asumist jääb ka Tartu vanalinna muinsuskaitsealasse (Tartu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus 2004). Lisaks asub piirkonnas Toometaguse miljööala (Tartu linna üldplaneering 2005).

Toometaguse miljööala on määratud Tartu linna üldplaneeringuga, milles on öeldud, et miljööväärtusliku hoonestusala eesmärk on tagada sealsete väärtuste säilimine nii planeeringu, haljastuse, maastikuelementide, ajalooliste tänavakatete, vaadete kui ka hoonestuse osas (Tartu linna üldplaneering 2005, lk 31). Sarnased kaitsepõhimõtted on omased ka Tartu vanalinna muinsuskaitsealale, mille eesmärk on vanalinna tervikliku säilimise tagamine läbi ajaloolise krundistruktuuri, maastikuvormide, vaadete ning ehitismaterjalide ja töövõtete säilitamise (Tartu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus 2004).

Toometaguse tänapäeval kaitstavate objektide ja alade ülevaade on ära toodud koondkaardil (vt Joonis 21) ning eraldi kaardil on kujutatud II maailmasõja eelse hoonestusega piirkonnad (vt Joonis 22). Kahte kaarti võrreldes selgub, et Toometaguse kaitstavad väärtused langevad praktiliselt üksteisele kokku säilinud ajaloolise hoonestusega. Asumisesed piirkonnad, kus hoonestus II maailmasõja käigus hävis ning mis sõjajärgselt taashoonestati, on sellisel kujul Toometagusest mõtteliselt välja lõigatud. Nii ongi vaadeldav, kuidas ajaloolise asumi siseselt on välja joonistunud killustatus, mis omakorda raskendab Toometaguse tajumist ühtse ruumina.

Joonis 21: Toometaguse kaitstavad väärtused - ametlik miljöopiirkond (lilla ala), vanalinna muinsuskaitseala (sinine ala), vanalinna muinsuskaitseala kaitsevööndi piir (sinine joon), muinsuskaitsealused mälestised (helepunane), miljööväärtuslik objektid väljaspool miljööala (tumesinine), uurimisala piir (tumepunane joon) (aluskaart: Eesti Maa-amet)

Joonis 22: Toometaguse II maailmasõja eelse hoonestuse paiknemine (roheline ala), uurimisala piir (tumepunane joon) (aluskaart: Eesti Maa-amet)

5.1.2. Toometaguse ajaloolise miljöö määratlemise põhimõtted

Igasuguste väärtuste tajumine ja määratlemine on subjektiivne ning sõltub konkreetsest ajalisest ja ruumilisest taustsüsteemist. Linnaehituslikus kontekstis defineeritakse väärtuslikkust kui arhitektuurist, tänavavõrgust, krundistruktuurist ning haljastusest koosnevat ühisnäitajat ning miljööväärtuslikuks peetakse traditsiooniliselt piirkondi, kus need neli komponenti on hästi tajutavad. (Hansar 2004, lk 8)

Miljöö konkreetsemaks hindamiseks on üle maailma välja töötatud erinevaid kitsama- ja laiahaardelisemaid meetode, ent nende kõigi lõppeesmärk on läbi põhjaliku ülevaate mõista ning kirjeldada erinevate asumite sisemist loogikat. Sealjuures ei piisa vaid füüsiliste olemasolevate markerite kaardistamisest, vaid tuleb tegeleda ka piirkonna ajaloolise ja sotsiaalse struktuuriga, mis on iga koha identiteedi tekkimisel määrava tähtsusega komponendiks (Hansar 2004, lk 19). Tekitades miljööväärtuste kaardistamisel esmalt laiaulatuslik ajalooline taustsüsteem, saab omakorda võimalikuks ka raskemini vaadeldavate, *genius loci*'ga seostavate väärtuste leidmine ja esile tõstmine.

Eelnevast alapeatükis aga selgub, et kaasajal on Toometaguse kaitse ja miljöö seostatud ennekõike sealse ajaloolise arhitektuuripärandiga. Kahtlemata on tegu ühega kõige paremini jälgitavatest ruumikujunduslikest komponentidest, kuid et ainult sellest jääb väheseks, tõendab ka üldine miljööväärtustega seotud teooria, millest on Skandinaaviamaade keskkonnanalüüsi baasil koostanud koondülevaate Lilian Hansar oma teoses „Miljööväärtused linnas“ (Hansar 2004, lk 21-28). Kuna Toometaguse asumi kujunemine on lahutamatult seotud *Belle Époque*'i mõttelaadi ning 19. ja 20. sajandi vahetuse kujunduskeelega, saab ka ilmselgeks, miks on vajalik ajaloolise miljööolukorra põhjalik analüüs. Et Toometaguse kontekstis on eriti oluline välisruumi ja haljastuse käsitlemine, selgub veel omakorda asumi ajaloolisest kujunemisest ning piirkonna kunagisest identiteedist „Aialinnana“.

Seda, millist rolli piirkonna ruumistruktuur ja haljastus ajaloolise miljöö osana mängis, on võimalik välja selgitada eelnevas peatükis kirjeldatud üksikobjekte ja Toometaguse kujunemislugu üldistades, sidudes need omakorda ajastu mõttelise taustsüsteemiga. Selleks on käsitletud Toometaguse maastikuarhitektuurset ruumi laiema tervikuna läbi kvalitatiivse kohaanalüüsi, tuues välja nii sellele ajalooliselt iseloomulikud ruumikujunduslikud põhimõtteid kui sealse miljöö sotsiaalne taust.

5.2 Toometaguse ajaloolise maastikupildi põhijooned

5.2.1. Piirkonna ruumiline struktuur

Käesoleva magistritöö kolmandast peatükist selgub, et Toometaguse kujunemine toimus läbi suhteliselt pika perioodi, mis eristab teda korraga planeeritud töölistele mõeldud linnaosadest. Pikemaajaline areng on tajutav tekkinud tänavavõrgus, kust on välja loetav ka linna ajalooline laienemine. Mitmed Toometaguse tänavad nagu Pepleri, Veski ja Kastani on olnud erinevatel perioodidel linna piiriks, mis annab seletuse ka nende paiknemisele ja kujule. Teise olulise linnaehitusliku markerina funktsioneerib raudteejaam, mille asukoht pani omakorda paika seda ümbritsevate tänavate kulgemise. Nii tekitas näiteks raudteejaama esise Maarjamõisa tänava diagonaalne paigutus ebakorrapäraselt trapetsikujulisi kvartaleid. Ülejäänud piirkonnale on tüüpiliseks pikaks venitatud nelinurksed kvartalid, mille moodustavad sirged ja suhteliselt laiad tänavad.

Lisaks tänavate paiknemisele ja suunale on üldise ruumipildi oluliseks osaks ka tänaväärsete kruntide kuju ja suurus. Ajaloolised kaardid näitavad sealjuures ilmekalt, kuidas asumi kujunemise algusperioodile olid iseloomulikud piklikud ja suured krundid, mis tihti ulatusid läbi terve kvartali. Kui krundid ka hoonestati, jäi tänavaruum siiski suhteliselt hõredaks, mis omakorda võimaldas hilisemat hoonestuse tihendamist. Nii oligi tüüpiline, et krunte hakati väiksemaks jagama ning vanemate hoonete vahel paiknenud tühjale maa-alale kerkis uusi ehitisi.

Toometaguse struktuuris mängisid olulist rolli ka sealsed ruumilised dominandid nagu haridusasutused, kirikud, teatrid ja üliõpilasorganisatsioonid (vt lisa 3, joonis 1). Erinevaid olulisi avalikke asutusi paiknes üle kogu Toometaguse, mistõttu oli tegu kogu asumi miljööd mõjutavate oluliste elementidega. Ühelt poolt funktsioneerisid nad ruumiliste markeritena, kuna tegu oli pigem kõrgetasemeliste arhitektuuriobjektidega. Teisalt mõjutasid nad tuntavalt ka piirkonna sotsiaalset ruumimuljet, rõhutades asumi elitaarsust ja linlikkust. Linlikule arhitektoonikale vastukaaluks toimis piirkonna krundistruktuur, mis hoolimata hoonestuse tihendamisest jäi paljude tänavate ääres ikkagi avaraks, jättes ruumi suurtele aedadele. Siit omakorda lähtub Toometaguse ruumi ja ajaloolise miljöö järgmine oluline komponent, milleks ongi omaaegse haljastuse kujunduslik ilme ja paiknemine.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Toometagune oli 19. ja 20. sajandi vahetuse perioodil ruumistruktuuriliselt vaheldusrikas. Iseloomulikuks olid piklikud, kvartali sisse ulatuvad krundid ning sirged ja laiad tänavad, mille paigutusest ja hoonestusest võis välja lugeda asumi järk-järgulist kujunemist. Miljööd lõid ja kandsid nii piirkonda rajatud hooned, arhitektuurilised ruumidominandid kui suured haljastatud krundid.

5.2.2. Avalikud haljasalad

Toometaguse piirkonna ruumilise struktuuri ja ajaloolise miljöö hindamiseks uuriti magistritöö neljandas peatükis esmalt sealseid avalikke või poolavalikke haljasalaid. Kuigi üldiselt on tegu väga varieeruva iseloomuga objektidega, on neid siiski võimalik jagada kaheks suuremaks grupiks, millest esimese moodustavad linna poolt hallatud pigem läbikäidavad ja utilitaarsed haljasalad nagu Senffi trepistik ja raudteejaamaesine skväär. Teise grupina saab käsitleda Vanemuise suveaeda ja Saksa Käsitöölise Seltsi aeda, mis olid seotud seltsiliikumiste tegevusega ning olid kujundatud ennekõike sotsiaalseteks läbikäimiskohtadeks.

Rääkides Toometaguse haljasalade kujunduskeelest, ei ole eelnevalt välja toodud grupeerimine enam täielikult õigustatud, sest kasutust leidsid väga erinevad ajastuomased aiakujundusstiilid. Sealjuures oli üsna tüüpiline, et haljasala või aeda ei ehitatud välja konkreetseid stiilikaanoneid järgides, vaid segati vabalt erinevaid kujunduspõhimõtteid. Kasutust leidsid näiteks *Arts and Crafts*’i ja juugendiga seostatav regulaarne aiakujundus, mis iseloomustab nii Vanemuise suveaeda kui raudteejaama esist skvääri. Neile vastukaaluks levis aga ka vabakujuline maastikustiil, mis oli esindatud Saksa Käsitöölise Seltsi aias, kuid mõneti ka Senffi treppide äärsel haljasalal. Viimatinimetatu liigitamine konkreesse aiakujunduslikku stiili on sealjuures pigem tinglik, sest oma ülesehitusest tulenevalt ei ole tegu niivõrd aia, kui puistestega. Siiski sobitub ka Senffi trepistik 19. sajandit iseloomustanud linnahaljastuslikku konteksti, markeerides kaunilt kujundatud rohelist läbipääsu.

Üheks Toometagust kõige paremini iseloomustavaks aiastiilikuks saab lugeda *gardenesque*’i. Tegemine on stiiliga, mida ennekõike iseloomustab liigirohke ja lopsakas haljastus ning selle oskusklik kombineerimine. Vaadeldes kõiki magistritöös käsitletud nelja näidet korraga, saab väita, et sellist põhimõtet oli neis kõigis ka rakendatud. Nii leidis kõikide avalike haljasalade juures kas püsilillepeenraid, madalaid bordüüre, lopsakalt kujundatud põõsa- ja puudegrupe või ka kõiki

kolme korraga. Kõige paremini oli säärane liigirohkus vaadeldav Saksa Käsitöölise Seltsi aia juures, mis oli mainitust ka kõige suurem, ent mitmekesisid puid ja põõsaid leidis ka väiksematel haljasaladel.

Ka arhitektooniliste väikeelementide kasutusest, mida leidis samuti kõigil vaadeldavatest haljasaladest, on aimata viiteid erinevatele aiakujundusstiilidele. Nende arvu, konkreetse kasutusotstarbe ning kujunduskeele osas oli sealjuures määravaks haljasala ülesehitus ja otstarve. Nii olid raudteejaama esise skvääri piirded pigem tagasihoidlikud ja utilitaarsed, millest siiski eristub haljasala keskele paigutatud väike purskkaev. Utilitaarsust märgivad ka Senffi trepistiku platvormidele paigutatud pingid. Juugendliku Vanemuise suveaia elemendid olid eelnevatele vastukaaluks arhitektooniliselt võimsad ja suurustlevad, paigutatud sotsiaalsust ja elunautlemist väärtustava *Belle Époque*'i vaimus nii, et tekiks meelelahutust pakkuv vabaõhukontsertide aed. Täiesti omaette eristub neist veel Saksa Käsitöölise Seltsi aed, kus oli kasutatud väga erineva kujundusega dekoratiivseid, isegi eksootiliste mõjudega väikevorme – nii kohvikulaudu ja kergeid toole, maalilisi paviljone, purskkaeve kui uhkeid piirdeid, mis tekitasid aiasiseselt erineva iseloomu ja funktsiooniga ruume.

Kuna igasugune püüdlus Toometaguse avalikke haljasalaid kujundusstiililiselt grupeerida, viitab ikkagi sellele, et neist igaüks oli täiesti omanäoline, tuleb ka nende väärtust ajaloolise maastikuarhitektuurse miljöö seisukohalt otsida pigem laiemast taustsüsteemist. Miljöökomponentidena olid nad kahtlemata väga olulised, aga seda mitte niivõrd läbi oma kujunduskeeles kui selle, et nad kandsid endas *Belle Époque*'i väärtusi. Nii võibki kokkuvõtvalt öelda, et Toometaguse avalikud haljasalad olid kui seltsielu, rohelist ning ilu tähistavad ajastusümbolid.

5.2.3. Eraaedade haljastus

Üheks Toometaguse piirkonna üheks kõige ilmekamaks ajalooliseks miljöökomponendiks tuleb lugeda sealset eraaedade rohkest. Kuigi piirkonna arhitektuurikeel oli varieeruva iseloomuga, kuulus praktiliselt iga hoone juurde, olenemata selle konkreetsest välimusest või stiilist, suur krunn, kuhu oli rajatud mingil viisil ka haljastus. Väiksemate eraaedade täpset ülesehitust ja iseloomu pole küll võimalik puuduliku materjali tõttu konkreetset kirjeldada, kuid abiks on inimeste mälestused ja tänavavaateid kujutavad ajaloolised fotod. Nende alusel võib väita, et oli üsna tüüpiliseks

istutada majade juurde, krundi piirile või piirdeaia äärde suuri puid ja põõsaid, mille võrad ulatusid laialt ka tänavaruumi, nagu on ilmekalt näha näiteks Kastani, Tiigi ja Veski tänavaid kujutavatel ajaloolistel fotodel.

Käesolevas töös kasutatud konkreetsete näidete baasil võib väita, et levinud olid üsna heterogeensed aiatüübid ning puudus üks üldkasutatav vorm. Tihti olid aiad seotud hoone arhitektuurikeelega ning kuna kogu sajandivahetuse perioodi iseloomustas kujundusideede leviku paljus, kajastus see ka Toometaguse eraaegades. Vaadeldav on side Euroopa aiakunstiga, mis avaldus mitmete erinevate aiakunstistiilide näitel. Eristusid nii historitsistlikult romantiline, mõisaparkide kujunduskeelt kasutav maastikuaed Oettingeni villa juures; *Arts and Crafts*'i sugemetega geomeetiline aed Silmakliiniku juures, aga ka juugendlik Neobaltia aed. Kõiki neid ühendavateks joonteks olid lopsakalt kujundatud puude ja põõsaste grupid ning dekoratiivsed lille- või püsikutepeenrad. Toometaguse eraaegsid kirjeldavaks iseloomulikuks tunnuseks saabki lugeda sealsetes aegades levinud puude-põõsaste liigirohkust, mis on läbi Edgar Kanti teoste ka konkreetselt dokumenteeritud (vt lisa 2). Kasutusel olid paljud erinevatest maailmajagudest pärinevad ilupõõsad ja -puud, mida kasvatati nii nende dekoratiivse lehestiku kui õite pärast.

Teiste seast eristub suhteliselt lakoonilisena Eesti Üliõpilaste Seltsi aed, mis kujundati seoses rahaprobleemidega mitte niivõrd dekoratiivselt kui utilitaarselt. See oli siiski pigem erandlik, sest teiste aegade juures vaadeldavad üldised kujunduspõhimõtted nagu liigirohke haljastus, lillepeenrad ning teerajad annavad tunnistust, et lähtepunktiks ei olnud mitte väike hooldusvajadus, vaid ennekõike ilutaotlus. Seda kinnitab ka see, et Toometagusel oli väga tavaline, et lisaks rikkalikele tagaaedadele rajati hoonete ette ka väikesed eesaiad, mis kirjeldavad sealjuures taaskord väga ilmekalt, kuidas ka eraisikud panustasid üheskoos avaliku ruumi kaunistamisesse ja kujundamisesse.

Sarnaselt avalikele haljasaladele tuleb ka eraaegade juures kokkuvõtvalt välja tuua, et aegade konkreetne ilme ja kujundus ei olnud miljöõ seisukohalt määrava tähtsusega. Pigem oli oluliseks tõsiasi, et lopsakad rohelised aiad olid sedavõrd üldlevinud, et leiavad äramärkimist nii inimeste mälestustes kui on end talletanud nimeetümoloogiliselt Toometaguse ajaloolises nimetuses „Aialinnana“.

5.2.4. Tänavafront ja linnahaljastus

Toometaguse ruumilise ja haljastusliku miljöö määratlemise üheks oluliseks etapiks on ka sealsete tänavate ajalooline ilme. Nagu ilmneb nii Toometaguse 19. ja 20. sajandi arhitektuuri kui üldist linnaehituslikku kujunemist käsitlevatest peatükkidest, oli arhitektuursest küljest tegu suhteliselt heterogeense piirkonnaga. Tänavate hoonestus oli vaheldusrikas ning ka ühe tänava lõikes võis ajalooliselt kohata erinevatest perioodidest ja erinevas stiilis kujundatud ehitisi, mille näideteks on nii Aia, Tiigi, Pepleri kui Veski tänavate segahoonestus.

Siiski saab Toometaguse tänavapildi osas välja tuua ka iseloomulikke ühisjooni. Üldlevinuks oli näiteks suhteliselt lai tänavaruum, mis enamasti oli ka sillutatud ning ääristatud kõnniteedega. Samuti oli asumile ajastukohaselt tüüpiliseks perimetraalne hoonestusjoon, millest eristusid arhitektuursete üksikobjektidena funktsioneerivad asutused ja linnavillad. Ka perimetraalse tänavafroni juures oli siiski küllalt tavaline, et maja võis tänavajoonega võrreldes paikneda kas täielikult või eenduvate-taanduvate osadena väikese tagasiastega. Tagasiaste olemasolu korral ilmneb ajalooliselt fotomaterjalilt, et enamasti oli majade ette kujundatud väike dekoratiivne eesaed, millele on refereeritud ka eelnevas alapeatükis. Fotode põhjal on kindel, et eesaedu leidis Kastani, Aia ja Pepleri tänavate ääres, kuid on väga tõenäoline, et neid oli ka piirkonna teistes osades.

Tänavate üldise ruumimulje osas eristuvad üsna kinnised tänavafronid nagu näiteks osad Tiigi ja Aia tänavast, millele vastukaaluks oli Veski ja Kastani tänavate piirkond suhteliselt avar. Sellegipoolest oli tänavajoon ka hõredama hoonestuse ja suuremate kruntidega piirkondades selgepiiriline, sest tüüpiliseks oli, et aiakrunte ääristasid kõrged, tihti läbipaistmatud piirdetarad. Avaramad ja madalamad piirded olid tavaliselt villataolistel hoonetel nagu Eesti Üliõpilaste Selts või korporatsioon Neobaltia, mille juures piirdeaiaid kujundati pigem esteetiliste ja kergetena.

Haljastuslikust küljest on üldine, et igal piirkonna ajaloolist olukorda kujutaval tänavavaatel on näha ka mingil kujul rohelist. Suuremas osas pärineb see sealjuures tänaväärsetel erakruntidel kasvavatest puudest ja põõsastest, mis ulatuvad üle piirdetarade. Vähemal määral esines Toometagusel ka süstemaatiliselt rajatud tänavahaljastust, mille kõige paremaks näiteks on Maarjamõisa tänava kahepoolne puiestik, mis oli niivõrd lopsakas, et oli tänavapildis arhitektuurist oluliselt domineerivama mõjuga. Mõnevõrra erinev vabakujulise haljastusega Maarjamõisa

tänavast oli Kastani tänava hobukastaniallee, mille kohta head materjali küll napib, kuid mis väga tõenäoliselt koosnes kärbitud puudest.

Toometaguse tänavaruumi kõige olulisemaks iseloomujooneks näib sarnaselt nii asumi struktuurile, haljasaladele kui eraaedadele olevat vaheldusrikkus. Tänavapildi miljöö kujuneski seetõttu läbi üldmulje, mis tekkis vahelduva arhitektuurikeele, laia piiritletud tänavaruumi ning üle aedade paistva roheluse koosmõjul. Eraldi joonistused miljööliselt välja veel üksikud puiesteedega palistatud tänavad, mis siiski paigutusid harmooniliselt ülejäänud rohelisse aedlinlikusse tervikusse.

Arutelu ja järeldused

Võttes aluseks eelnevates peatükkides kirjeldatud asumi kujunemisloo ning sealsed haljastuslikud kujundusnäited, saab kõige üldsõnalisema iseloomustusena välja tuua, et Toometagune oli ajalooliselt suhteliselt heterogeense ruumipildiga asum. Muidugi joonistus välja ka ühtsemaid piirkondi, ent Toometagusena määratletud ala tervikuna oli pigem vaheldusrikas ja kirev. Erinevate linnaehituslike lainetena välja kujunenud piirkonna ühendas tervikuks aga laiem taustsüsteem, mis oli tihedalt seotud sealse elanikkonna sotsiaalse koosseisu ning asumi väljakujunemise perioodiga.

Nagu selgub eelnevas töös refereeritud mälestustest ja asumi ajaloolistest kirjeldustest, moodustas Toometaguse elanikkonna ennekõike rikkam kodanlaste klass. Ka selle põhjuseid on ära toodud mitmeid, ent nagu selgub asumi ajaloolisest kujunemisest, on Toometaguse paiknemine Tartu linna suhtes geograafilises mõttes soodne. Tegu on Emajõe soiselt lammilt kõrgemale ulatuva lavamaaga, mis kuulus jõukale Tähtvere mõisale ning jääb ajaloolise linnasüdame seisukohalt otse Toomemäe taha. Selline kõrge ja kuiv asukoht, südalinna ja Toomemäe pargiala lähedus ning ka 19. sajandi II pooles sinna rajatud raudtee, muutsid piirkonna prestiižseks elamurajooniks, mistõttu sinna hakkaski koonduma linna jõukam kõrgklass.

Teiseks on Toometaguse ajaloolise miljöö mõistmisel oluline välja tuua, et selle väljaehitamise kulminatsioon langes 19. ja 20. sajandi vahetuse niinimetatud *Belle Époque*'i, mil mõneti dekadentlikult ja nostalgiliselt väärtustati ilu ja esteetikat kõikides eluvaldkondades. Need väärtused iseenesest olid aga luksused, mida mitte iga tolleaegne inimene ei saanud endale lubada ning mis pole mitte alati ja igas sel perioodil kerkinud asumis vaadeldavad. See, miks Toometagusel olid *Belle Époque*'i ideaalid ja kujunduskeel esindatud, oli aga seotud ennekõike just tema omaaegse elitaarsusega.

Nii võibki öelda, et Toometagusele iseloomulikud ruumikujunduslikud põhimõtted said alguse sealsetest jõukatest linnakodanikest, kel oli ressursse ja aega, et väärtustada ja luua ilu end ümbritsevasse ruumi. Konkreetsemalt avaldus see ennekõike läbi kahe põhimõtte, milleks olid arhitektuuri pigem kõrge kvaliteet ning aedade ja haljastuse rohkus ja mitmekesisus. Et nende kahe näol on tegu piirkonna miljööd kandnud oluliste komponentidega, annab tunnustust ka see, et just arhitektoonilist mitmekesisust ning rohelist on Toometaguse osas toonitanud nii Edgar Kant oma pigem teaduslikus ülevaates, kui ka kirjanikud Ella Ilbak, Bernard Kangro ja Aino Kallas oma ilukirjanduslikes mälestusteostes.

Toometaguse maastikuarhitektuurse miljöö uurimisel tuleb tõdeda, et piirkonna üldine tänavastruktuur ei ole ainult Toometaguse asumile eripärane tunnus. Kasutust leidis ajastule tüüpiline regulaarsus sirgete tänavate ja nelinurksete kvartalite näol, kusjuures tänavastruktuuri täpne ülesehitus kujunes koosmõjus Tartu linnapiiride laienemisega. Tänavatest olulisemgi on Toometaguse puhul välja tuua sealne asumisisene krundistruktuur, mis kujunes välja algsete suurte aiakruntide hilisemal tükeldamisel. Selline ruumiline kujunemine omakorda võimaldas kahe järgneva Toometagusele tüüpilise kujundusprintsipi esilekerkimist.

Esiteks tekkisid tükeldamise järgselt piklikud, kvartali sisse ulatuvad krundid, mis tähendas, et majade taha jäi ruumi aedade rajamiseks. Teiseks tekkis kruntide jagamisel olukord, kus hoonestust erinevate linnaehituslike lainetena tihendati, mis omakorda aitas kaasa arhitektooniliselt vaheldusrikka tänavapildi kujunemisele. Ka nende mõlema juures olid määravaks eelnevalt välja toodud Toometaguse elanikkond ja *Belle Époque*'i perioodi ideaalid, mille tulemusel kerkisid erinevates arhitektuurstiilides rikkalikult kaunistatud hooned ning rajati erinevate Euroopa aiakunstistiilide eeskujul lopsakaid iluaedu.

Tänavapildi üheks iseloomulikuks tunnuseks võib läbi kogu asumi lugeda ajastuomaselt valdavalt perimetraalset hoonestust. See, kui tihedalt majad paiknesid, varieerus asumi piires üsna tugevalt ning eristusid piirkonnad, kus hooned olid ehitatud tihedalt üksteise kõrvale (näiteks Aia tänava linnapoolne osa) ning tänavad, kus majade vahele jäid suured tühjad alad (näiteks Kastani tänava Näituse tn poolne osa). Ühise joonena saab aga välja tuua, et isegi juhul, kui majad olid ehitatud suuremate vahedega, oli tänavajoon ikkagi selgepiiriline ja valdavalt kinnine. Selle põhjuseks asjaolu, et asumis olid levinud suhteliselt kõrged piirdetarad, kas siis puidust või ka kivist, mis olid enamasti läbipaistmatud ning eristasid seeläbi avalikku tänavaruumi majade hoovidest.

Selline eraldatus on vaadeldav ka Toometaguse aedade juures, kus oli samuti üldine, et isegi avalikult kasutatavate kooskäimiskohtade ümber rajati piire nagu seda on võimalik jälgida nii Saksa Käsitöölise Seltsi kui Vanemuise suveaia juures. Ühest küljest on nende kahe puhul võimalik põhjendusena välja tuua, et mõlemad olid seotud konkreetsete asutustega ja ei kuulunud linna haldusesse. Teisalt on tegu aga ka ajastu üldise põhimõttega, mis vaba ja läbikäidava ruumi asemel väärtustas kinnisemat ja konkreetset piiritletud struktuuri.

Siinkohal on paslik tuua välja ka üks järgmine haljasaladega seotud tunnusjoon, milleks on, et Toometaguse 19. ja 20. sajandi vahetuse perioodil välja kujunenud avalikest aedadest suisa pooled

ei olnud linnavalitsuse haldusalas. Tegu on ühe väga ajastuomase faktiga, mis kannab *Belle Époque*'i üldist ideoloogiat, mille vaimus inimesed ise tahtsid end ümbritsevat ruumi ilusamaks luua ning ei lootnud selle osas alati kõrgematele instantsidele. Seltsiliikumised olid kogu perioodil väga levinud ja aktiivsed ning tõsiasi, et just kaks eraisikute ühise pingutuse eestvedamisel kerkinud Toometaguse avalikku aeda kujunesid piirkonna kõige armastatumateks kooskäimiskohtadeks, annab tõendust sellise ühistegevuse edukusest. Sellesse konteksti sobituvad ilmekalt ka Toometagusele väga tüüpilised eesaiad, mis olid niivõrd levinud, et moodustasid eraldiseisva maastikuarhitektuurse miljöökomponendi. Tegu oli sisuliselt väikeste iluaedadega, mis olid avatud ennekõike tänavaruumi ning panustasid selle väljanägemisse, andes taaskord tunnustust sellest, kuivõrd oluline oli asumi miljöökujunduses eraisikute roll.

Pöördudes avalike haljasalade juurest tagasi tänavaruumi, saab Toometaguse puhul välja tuua, et üldisest perimetraalsest ja pigem ühe- kuni kolmekorruselisest hoonestusest eristusid avalikud asutused, mis toimisid üldises ruumis arhitektuursete dominantidena. Erinevalt ülejäänud majadest oli siinkohal tihti tegu tänavajoonest kaugemale ehitatud üksikobjektidega, mis sageli teostati linnavilla taoliselt ning mille ümber sageli kujundati ka aed (nt. korp! Neobaltia, Vanemuise teater, Silmakliinik). Kuna enamasti oli tegemist suurte, väljapaistva arhitektuurikeelega üksikobjektidega, moodustus neist kogu asumit läbiv ruumiline võrgustik, mis andis üldisele tänavapildile juurde linlikkust ja tõstis selle väärtust. Lisaks annab avalike asutuste püstitamine Toometagusele veel kord kinnitust asumi tähtsusest omaaegse Tartu kontekstis. Omamoodi tekkis Toometagusel ringina toimiv süsteem, kus jõukam elanikkond ja ilus ruumipilt tekitasid elitaarsust, mis soodustas uute asutuste koondumist Toometagusele, mis jällegi omakorda tõstis piirkonna prestiiži.

Toometaguse arhitektuurilise väärtuste määratlemisel selgub kokkuvõtvalt, et olulisem konkreetse hoone arhitektuuristiilist või välimusest on laiem taustsüsteem ja kujunduspõhimõtted perimetraalse hoonestuse, linnavilla taoliste dominantide ning selgepiirilise tänavaruumi osas. Asumi ajaloolise miljöö üheks olulisemaks kandjaks tuleb aga käesoleva magistritöö uurimusest lähtuvalt lugeda asumi eraaedasid ja neis leiduvat haljastust, mis rõhutasid sealset puhast ruumipilti ning mõneti maaeluidüllilist õhkkonda. Kuigi haljastuse olemasolu polnud 19. ja 20. sajandi vahetusel tekkinud uusasumites sugugi erandlik, siis Toometaguse juures hakkas taas olulist ruumikujunduslikku rolli mängima sealne elanikkond. Kui paljudes linnalähedastes uutes asumites

pidid inimesed kasvatama endale köögivilju ning rajama selleks ennekõike tarbeaedasid, siis Toometagusele kerkisid *Belle Époque*'i vaimus liigirikkad iluaiad. Need rajati ennekõike esteetilistel kaalutlustel, mistõttu nende hooldamine nõudis aega ja vaeva ning seetõttu saidki neid endale lubada valdavalt jõukamad linnakodanikud. Nagu selgub eelnevatest magistritöö peatükkidest, rajati aedu erinevas suuruses ja erineva otstarbega, lähtudes väga erinevatest aiakujunduse stiilidest. Tüüpiliseks olid väikesed lillede ja püगतud põõsastega eesaiad, suurte ilupuude ja -põõsaste ning lillepeenardega tagaaiad. Kõik käsitletud aianäidetest on sealjuures eripalgelised, ühisjoonteks ennekõike viited erinevatele Euroopa aiakunstistiilidele, romantiline üldpilt ning suur taimmaterjali liigirohkus.

Toometaguse *Belle Époque*'i maastikuarhitektuurse miljöö tuum näib seega peituvat mitte konkreetselt järgitavates ühtsetes stiilieeskujudes, vaid üldiselt kirevas ja edevas, veidi suurustlevas kujunduskeeles. Ometi pole kahtlust, et sel perioodil oli Toometaguse asumil oma selgepiiriline identiteet, mis järelikul ei väljendunud mitte ühes kindlas ruumikujunduslikus vormis, vaid laiemas taustsüsteemis. Läbivaks põhimõtteks oligi stiilide ja ideede paljusus, mille sidus ühtseks tervikuks ilu väärtustav *Belle Époque*. Kogu eelneva magistritöö analüüsi kokkuvõttena saab Toometaguse ajaloolist maastikuarhitektuurset miljööd kujundanud komponendid lahti mõtestada kahes grupis – esiteks konkreetselt füüsilist ruumi iseloomustanud põhimõtted ning teiseks sotsiaalsest ja ajastuomasest taustast lähtuvad üldideed.

Ruumikujunduslikult vaadeldavad tunnused:

1. suured piklikud krundid, mis kohati ulatusid läbi terve kvartali;
2. heterogeensus ja arhitektooniliste vormide rohkus tänavapildis;
3. konkreetse, piiritletud tänavafrondi olemasolu ning valdavalt perimetraalne hoonestus;
4. üldisest hoonestusjoonest eristuvad arhitektuursed ja haljastuslikud üksikobjektid;
5. tänavapildis vaadeldav roheline kas tänavahaljastuse või aedadest tänavaruumi ulatuvate puude-põõsaste näol;
6. hoonete juurde kuuluvad taga- ning eesaiad;
7. avalike haljasalade mitmekesisus
8. kasutatud puude-põõsaste ning rohhtaime liigirikkus.

Piirkonna sotsiaalse koosseisuga seotud miljöökujunduslikud tunnused:

1. jõukama elanikkonna võimekus kujundada iluaedasid ja püstitada kõrgetasemelist arhitektuuri;
2. eraisikute ühistegevuse poolt oluliselt mõjutatud välisruum;
3. *Belle Époque*'ist lähtunud esteetilisuse rõhutamine ruumikujunduses.

Need ajaloolist miljööd mõjutanud ja kujundanud komponendid tuleks aluseks võtta ka Toometaguse tänapäevaste miljööväärtuste leidmisel ja nendega töötamisel. Eelneva loetelu kokkuvõttes selgub ka, et tähtis polegi niivõrd ühe konkreetse stiili tagaajamine, vaid mõistmine, et Toometaguse ajaloolise miljöo keskmes oli sealsete inimeste panus üldisesse puhtasse ja ilusasse ruumi. Selle ilu konkreetne ilming oli ka ajaloolises kontekstis vaheldusrikas ning eripalgeline, mida arvesse võttes ei tohiks olla võimatu ülesanne ühendada ka tänane Toometagune oma II maailmasõja järgselt tekkinud uushoonestusaladega taas ühtseks tervikuks. Tänapäevane vaheldusrikkus avaldub ruumipildis teisel moel, kui *Belle Époque*'i perioodil, ent arvestades põhimõtteid, et Toometagust iseloomustasid pigem kõrgetasemeline hoonestus ja aedade ning haljastuse rohkus, mis omakorda soodustasid asumis hea maine ja ühtse identiteedi kujunemist, on võimalik kunagise maastikuarhitektuurse miljöo tuumik taas üles leida.

Niisiis peaks Toometaguse edasine areng olema seotud ennekõike sellega, et analüüsida põhjalikumalt tänapäevast olukorda ja seda mitte ainult arhitektuuriselt, vaid sarnaselt käesoleva töö ajaloolisele ülevaatele läbi asumis struktuuri ning laiema ruumikäsitluse. Sellest omakorda edasi tuleks võtta aluseks asumis *Belle Époque* perioodi maastikuarhitektuurse miljöo üldised põhimõtted ning mõtestada lahti, millistes asumis piirkondades ja millisel kujul saaks neid taas kasutada.

Laiemaks eesmärgiks peaks siinkohal olema siduda Toometagune taas üheks selgepiiriliseks tajutavaks asumiks. Seetõttu tuleks edasiste projektide ja planeeringute koostamisel silmas pidada just ajalooliselt piirkonda iseloomustanud väärtusi, proovides neid võimaluse piires kas taastada (avalike haljasalade ja konkreetsete ajaloolise linnaaedade puhul) või nende taastekkimist soodustada (rohketes eraaedades ja ruumi rikastanud eesaedades; kõrgetasemelise erinäolise arhitektuuri näol). Sealjuures ei olegi oluline kopeerida mingeid kindlaid *Belle Époque*'il levinud kujundusstiile, vaid võtta aluseks toonast asumit kirjeldanud aluspõhimõtted ning teisendada need läbi kvaliteetse, roheline ja mitmekesise välisruumi tänasesse konteksti.

Kokkuvõte

Tartu Toometaguse asum kujunes välja ligikaudu sajandi vältel ajavahemikus 1830-1930. Tegu oli ajaperioodiga, mil toimus kiire tehnoloogiline ja sotsiaalne areng, mis ühelt poolt tõi kaasa tulevikuülistamise, teisalt nostalgia möödaniku suhtes. Selline vastuoluline kiirete muutuste aeg peegeldus ka sajandi kunstikeeles – kujunesid välja mitmed uued arhitektuuri- ja aiakunstistiilid ning samuti töötati välja uued linnaplaneerimise teooriad.

Euroopa kontekstis langeb Toometaguse tuumiku väljaehitamine 19. sajandi lõpul - 20. sajandi algul ligikaudu kokku ajajärguga, mida nimetatakse *Belle Époque*'iks ehk „ilusaks ajajärguks“ (1870-1914). Tegu oli jätkuga vastuolulisele 19. sajandile ning perioodiga, mil üle Euroopa valitses rahuperiood. Üldises optimistlikus vaimus tõsteti sel ajajärgul ühiskonna kõigis eluvaldkondades esiplaanile ilu ja esteetika, mis avaldus lisaks dekoratiivsetele kunstivooludele ka üliaktiivses sotsiaalelus ning mõneti dekadentlikus elunautlemises. Sellist pillavat elukorraldust said endale lubada aga vaid jõukamad kodanikud. Seetõttu on *Belle Époque*'i perioodi uurimiseks Tartus igati põhjendatud pöördumine toonase eliitlinnaosa Toometaguse juurde, mille elanikel oli materiaalseid võimalusi elada omaaegsete luksuslike ja esteetiliste ideaalide vaimus. Laiemalt oli käesoleva töö eesmärgiks uurida seni tähelepanuta jäänud asumit tervikuna, võttes seoses ajastuomastele ideaalidele lähtepunktiks sealse maastikuarhitektuurse ülesehituse.

Toometaguse linnaruumi kujunemine oli lahutamatu seotud Tartu üldiste arengusuundadega ning linna omaaegne maakorralduslik ning sotsiaalne ülesehitus mängisid asumi ülesehituse tekkimise juures kesket rolli. Piirkond arenes välja mitmete linnaehituslike lainetena, mis omakorda mõjutasid sealset tänava- ning krundistruktuuri. Lõplikult kujunes Toometaguse tänavavõrk välja 20. sajandi teiseks kümnendiks, mil asumi viimased osad haarati ametlikesse linnapiiridesse. Kokkuvõtvalt võib öelda, et piirkonnale said iseloomulikuks valdavalt sirged tänavad ja piklikud kvartalid, mille paiknemine oli seotud linnapiiride kunagise asetuse ning raudteejaama rajamisega. Krundid olid ajalooliselt suured ning ka pärast nende väiksemaks jagamist jäid tüüpiliseks piklikud, kvartali sisemusse ulatuvad aiakrundid. Üldiselt oli asumi struktuur vastavuses ajastu üldiste linnaplaneerimise ideoloogiatega nii regulaarse tänavavõrgu kui linnahaljastuse kasutamise osas.

Asumi haljastuse kirjeldamisel osutus vajalikuks tegeleda esmalt üksikobjektidega ning teha nende baasil hilisemalt üldistusi. Ajaloolisi avalikke haljasalasi polnud asumis eriti rohkelt, kuid käsitletud näidetest kõik on omal moel ajastule tüüpilised. Neist kõige paremini haakuvad *Belle*

Époque'i elunautlemise ja iluideaalidega Saksa Käsitöölise Seltsi aed ning Vanemuise suveaed, mis mõlemad toimisid seltsielu keskuste ja kooskäimiskohtadena. Esimene neist, Saksa Käsitöölise Seltsi aed oli kujundatud vabakujulises tugevate *gardenesque*'i mõjutustega stiilis ning kasutatud oli lopsakaid puude- ja põõsagruppe, lillepeenraid ning eksootiliste mõjutustega väikevorme. Vanemuise suveaed seevastu oli rangema joonega ning kujundatud juugendlike põhimõtete alusel ennekõike regulaarsena. Lisaks paiknesid Toometagusel ka kaks väiksemat avalikku haljasala, millest esimeseks oli lopsakalt kujundatud ovaalne haljasskväär raudteejaama ees ning teiseks Senffi treppide äärde kujundatud roheline läbipääsukoridor. Üldistades saab öelda, et avalikud haljasalad olid ennekõike vaheldusrikka kujunduskeelega, kuid kasutasid kõik mingil kujul erinevaid Euroopas levinud aia- ja pargikunstistiile või linnaplaneeringulisi põhimõtteid. Kõikidele omaseks ühisjooneks oli liigirohke ja lopsakas, *gardenesque*'ile viitav haljastus. Ajastule tüüpiliseks saab lugeda ka seda, et kaks Toometaguse aeda, Saksa Käsitöölise Seltsi ning Vanemuise aed, olid seotud just aktiivse seltsiliikumise ja inimeste ühistegevusega, mitte niivõrd linnavõimudega.

Toometaguse üheks kõiges olulisemaks ruumiliseks kujunduspõhimõtteks oli sealne eraaedade rohkus. See lähtus ühelt poolt piirkonna krundistruktuurist, kus majade taha jäid suured tühjad alad, kuid teisalt ka *Belle Époque*'i vaimust. Käesolevas magistritöös kasutatud aianäited on suhteliselt erineva ülesehitusega, kuid kõikide puhul on vaadeldavad seosed Euroopa toonase aiakunsti põhimõtetega. Esiteks saab välja tuua Silmakliiniku *Arts and Crafts*i tüüpi lillepeenarde ning geomeetriliste elementidega iluaia, mille juurde kuulus ka maastikustiilis vabakujulisem osa. Teiseks on käsitletud A. von Oettingeni neogooti stiilis linnavillat ümbritsenud maaliliselt historitsistlikku ja vabakujulist aeda ning kolmandaks korporatsioon Neobaltia rikkalikku geomeetrilist juugendaeda. Teistest eristub Eesti Üliõpilaste Seltsi pigem utilitaarne aialahendus, mille lakoonilise ilme põhjuseks olid seltsi rahaprobleemid. Kokkuvõtvalt saab järeldada, et levinud olid pigem iluaiad, mille konkreetne kujunduskeel sõltus paljuski hoonest, mille juurde ta rajati.

Toometaguse ajalooline tänavaruum järgis kogu asumi piires teatavaid üldiseid kujundusprintsiipe, kuid oli sellegipoolest mitmes mõttes ka varieeruv ja eripalgeline. Tänavate arhitektuurne ilme oli kirev ning seda kahel põhjusel – kogu ajajärku iseloomustas arhitektuuristiilide paljusid ning Toometaguse hoonestust tihendati erinevate perioodide vältel. Tänavapildi ühisjoontena saab

määratleda suhteliselt laia ja konkreetselt piiratud tänavaruumi, perimetraalse hoonestuse ning tänavasillutise ja kõnniteede olemasolu. Samuti on väga oluliseks ühistunnuseks tänavapildis jälgitav haljastus. Mõnedele tänavatele nagu Maarjamõisa ja Kastani, oli istutatud konkreetne haljastus, kuid valdavaks oli, et roheline üldmulje kujunes tänu tänaväärsetele aedadele, kus kasvavate puude ning põõsaste võrad ulatusid ka tänavaruumi.

Kõigi nende miljöökomponentide ühisnäitajana on võimalik välja tuua, et Toometaguse asumi *Belle Époque*'i aegne maastikuarhitektuurne miljöo oli valdavalt seotud sealse ruumipildi vaheldusrikkusega, mis avaldus nii arhitektuuris, aedade ja haljasalade kujunduses kui üldises tänavapildis. Piirkonnale tervikuna olid omased kujundusstiilide rohkus ja ilutaotlus, mis leidsid kasutust sealse ruumikujunduse kõigis valdkondades. Need põhimõtted ja nende avaldumine omakorda olid tugevalt seotud Toometaguse omaaegse elitaarsusega, mille tõttu sealne keskmisest jõukam elanikkond oli võimeline ühiselt panustama end ümbritseva ruumi esteetilise ilme kujundamisesse.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et magistritöös püstitatud eesmärgid said täidetud. Töös analüüsiti Toometaguse asumi kujunemist, sealsete avalike haljasalade, linnaaedade ja tänavaruumi ülesehitust *Belle Époque*'i kontekstis ning jõuti nende üldistamise toel ka Toometaguse ajaloolise miljöo kirjeldamiseni. Töö üldise järeldusena saab määratleda, et Toometaguse ajalooline miljöo on lahutamatult seotud omaaegse taustsüsteemiga nii tollases Tartus kui laiemalt Euroopas. Toometaguse kontekstis saab öelda, et ka ajalooliselt ei iseloomustanud asumit mitte ühe konkreetse kujundusstiili järgmine, vaid vaheldusrikkus ja ideede paljusus, mille sidus üheks tervikuks just *Belle Époque*'ile omane ideoloogia ilusast ruumikujundusest. Seetõttu tuleks ka Toometaguse tänast miljööväärtuslikkust määratledes ja lahti mõtestades pöörata endisest enam tähelepanu ajalooliselt asumit iseloomustanud üldistele kujunduspõhimõtetele. Eesmärgiks ei pea sealjuures olema tingimata ajaloolise olukorra kopeerimine, vaid selle tuumiku teisendamine tänapäevasesse konteksti läbi haljastuse, vaheldusrikkuse ning kvaliteetse välisruumi väärtustamise.

Summary

***BELLE ÉPOQUE* IN TARTU TOOMETAGUNE: The Milieu of the Area at the Turn of the 20th Century**

Toometagune is a small historical district in Tartu that hasn't thus far been thoroughly researched. Presently the historical area is divided into smaller parts and has lost the majority of its unifying historical integrity. Most of the studies that have included Toometagune, have been focusing on its architecture, paying little to no attention to the overall milieu of the area. Since historically the district was considered prestigious and was inhabited by professors, students and members of Tartu's cultural elite, it can be described as a prime example of *Belle Époque*'s ideals and developments in Tartu. In order to understand and once again find the identity of this once important district, one needs to go back in time to the time period during which Toometagune was still considered whole.

As such the goal of this master's thesis is to provide a comprehensive overview, which would describe and analyse the historical milieu of Toometagune during the *Belle Époque*. This thesis is divided into four parts: first part provides an overview of the time period, explaining the architecture, urban-planning and gardening styles from 19th century to early 20th century; second part gives background information about Tartu's historical developments and analyses the growth of Toometagune and the reasons behind it; third part describes the historical landscape of Toometagune through its parks, gardens and streets; fourth part deals with the historical milieu of the area, drawing conclusions from its historical layout and landscaping. Methodologically the thesis relies on case studies, using historical maps, photos, documents and writings as sources. Interpreting the findings is done using Norberg-Schulz's theory of place, which provides the means to understand the *genius loci* of the historical area.

The majority of Toometagune was built up over the course of a century, from approximately 1830 to 1930. This coincides with a time period in Europe during which several different art styles developed both in architecture and in garden arts. It was a time of modernisation and new technologies, but at the same time an era of nostalgia and looking back in the form of historicism. New theories also emerged in city planning, which now tried to build open, healthy, hygienic and green urban areas, as opposed to the former cramped and illogical city centres.

The development of Toometagune consisted of several different stages and falls to a time period in which Tartu regained its status after the devastating Great Northern War and started to expand in several directions at once. The majority of the lands on which Toometagune was built, belonged to Tähtvere Manor, who started to sell them as building lots. The development became more rapid as the Railway Station was built on the edge of the town, into Toometagune, and the land prices spiked.

Rather quickly Toometagune became the most prestigious part of Tartu, surpassing even the historical old town. The area was soon inhabited mostly by affluent and intelligent people such as professors, political figures, merchants and students. The development of the area in different stages also influenced its overall structure. The streets of Toometagune are usually straight, but since they weren't built up all at once, the city blocks are not always symmetrical. Typically the blocks are quite large and often consisted of building lots, which extended from one street to the other. The lots were later divided into smaller parts, which also influenced the architectural image of the district by providing the means of adding new buildings in newer styles.

The affluent inhabitants contributed to the architecture of the district, but also played a role in the landscaping. One of the most important historical characteristics of Toometagune was its greenery, which has been mentioned in several memoirs and is also heavily featured in historical photos. The area had only a few public parks and squares, but they were beautifully designed using the ideals of the *Belle Époque*. The most noteworthy of those are two gardens: the garden of The Society of German Handicraftsmen and the summer garden of Vanemuine theatre. First of these was a lush romantic garden with a great pond, which can be associated with the mixed and *Gardenesque* styles in gardening. The garden next to the Vanemuine theatre was designed in *Jugendstil* and was therefore very architectural and connected to the building itself. Even though the layouts of the two gardens were quite different, they both played a central role in the society of the time and functioned as true symbols of *Belle Époque*. Two of the other public parks, the green square in front of the railway station and an area around the Senff stairs, were rather smaller and more utilitarian. Even so, both of them were pleasant and well maintained, and as such presented the ideals of the time period.

Most of the greenery in the district can be attributed to its many private gardens, which were also well groomed. The gardens were laid out in many different styles which was often influenced by

the architecture of the building around which they were constructed. The examples analysed in this thesis featured elements from Historicism, Arts and Crafts and *Art Nouveau*, but also used the lush plant compositions from the *Gardenesque* style. One of the noteworthy exceptions to these principles, is the garden of Estonian Students' Society, who couldn't design a big garden due to budget problems. Therefore it is important to keep in mind that the preferred lifestyle and aesthetical space design of the *Belle Époque* was not affordable for everyone.

In addition to public and private gardens, the greenery was also part of the streets. Firstly in the form of several boulevards, but secondly due to the trees and bushes growing in the gardens. The streets themselves were quite wide and usually paved. The houses lined the streets, but often had room for small front gardens between the façade and the pavement. In some areas the houses were built close together, but it was also quite typical that there were big empty spaces for gardens in-between the buildings. It was also very common that the gardens were surrounded by fences, which were quite high and not opaque, therefore adding a concrete border to the street.

Taking all of this into account, it can be said that the milieu of Toometagune was mostly heterogeneous and not so much associated with specific design styles, but with broader principles. These are concrete street borders, the abundance of architectural and cultural landmarks and the overall architectural variety of the buildings. The wider approach is mostly linked to the *Belle Époque*'s ideals of beauty and aesthetical space, which influenced the buildings, but also the many gardens and lush greenery of Toometagune. The gardens themselves were mostly pleasure gardens, which can be traced back to the fact that the inhabitants of the district were usually wealthy and didn't have the pressing need to grow edible plants.

In conclusion, Toometagune was historically linked to its time period and the context it provided. The district was characterised by diversity of ideas and design styles, all of which were associated with *Belle Époque*. Taking all of this into account, in order to re-establish the historical value of the district, it is necessary to assess the milieu of Toometagune in wider context, using the overall principles stated in this thesis. The goal should be to make sure that Toometagune regains its status and identity and to achieve that, the historical design principles should be taken into account. This means that the main ideals featured in historical Toometagune, such as the high quality of outdoor space and architecture, the lush greenery and the overall variety of different forms and styles, should be implemented in a modern context.

Kasutatud kirjandus

1. Arman, H. (1965). Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn.
2. Berendsen, V., Maiste, M. (1999). Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu.
3. Bienemann, F. (1902). Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Reval.
4. Djomin, R., Ilves, E. (2007). Jõgevamaa. – *Eesti pargid 1*, 296-349. Tallinn
5. Eco, U. (2006). Ilu ajalugu. Tallinn.
6. Eimre, M. (1990). Heimatkunst Tartu arhitektuuris. – *Tartu ja kultuur*, 96-103. Tallinn
7. Frampton, K. (2011). Moodne arhitektuur: kriitiline ajalugu. Tartu.
8. Freymuth, O. (1926). Tartu ajalugu keskajal ja XVI sajangul. Tartu.
9. Gothein, M.-L. (1928). A History of Garden Art: From the Earliest Times to Present Day. Volume 2. London, Toronto.
10. Haljasmets, K., Siim, A. (2010). Karlova asundus ja selle liitumine Tartu linnaga. – *Akadeemiake*, 1 (8), 51-113.
11. Hallas-Murula, K. (2010). 1900-1940. Historitsism ja varajane juugend 20. sajandi alguse arhitektuuris. – *Eesti kunsti ajalugu 5*, 43-49. Tallinn.
12. Hansar, L. (2004). Miljööväärtused linnas. Keskkonnaministeerium.
13. Hein, A. (2007) Aed ja aed: Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost. – *Eesti pargid 1*, 17-87. Tallinn
14. Hein, A. (2003) Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini. 2003. Tallinn.
15. Hellström, K. (1997). Loengud maastikuarhitektuuriajaloo. Käsikiri.
16. Howard, E. (1965). Garden Cities of To-morrow. Cambridge.
17. Howard, J. (1996). Art Nouveau: International and National Styles in Europe. Manchester.
18. Ilbak, E. (1953) Otsekui hirv kisendab... . Lund.
19. Juske, J. (2013). Lood unustatud Tartust. Tallinn
20. Kaaver, A. (2003). Maastikuaednik Georg Kuphaldt. Tallinn.
21. Kant, E. (1925a). Tartu: Asula ja rahvastik. Tartu
22. Kant, E. (1925b). Tartu: Linn kui ümbrus ja organism. Tartu
23. Kant, E. (1924). Tartu linnasüda: märkusi city moodustumisest üldse ja Tartus eriti.

24. Kruus, H. (1927). Tartu XIX aastasajal ja XX-ajul. – *Tartu*, 120-172. Tartu.
25. Marksoo, A. (2005). Linnasiire. – *Tartu ajalugu ja kultuurilugu*, 137-157. Tartu.
26. Muru, M. (2012) Viljandimaa. – *Eesti pargid 2*, 558-599. Tallinn
27. Neuman, N. (2011) Ildefons Cerdá and the future of spatial planning: The network urbanism of a city planning pioneer – *Town Planning Review*, 82 (2). [Online] Academia.edu. (17.02.2015)
28. Nutt, N., Paju, M. (2012). Tartumaa. - *Eesti pargid 2*. Tallinn.
29. Oettinger, A. von. (1902). Haus und Heimat. Reval.
30. Palamets, H. (2003). Lugusid toonasesest Tartust. Võru.
31. Palamets, H. (2005). 19. sajand. – *Tartu ajalugu ja kultuurilugu*, 67-72. Tartu.
32. Raid, N. (1990). Tartu ajaloolised haljasalad. – *Tartu ja kultuur*, 42-58. Tallinn.
33. Raid, N. (1999). Tartu tänavad aastani 1940. Tartu.
34. Salupere, M. (2011). Tuhandaastane Tartu – nooruse ja heade mõtete linn. Tartu.
35. Sedding, J. D. (1891). Garden Craft Old and New. London
36. Sembach, K-J. (2007). Art Nouveau. Köln.
37. Siilivask, M. (2006). Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu.
38. Sinisalo, A. (2004). Aiakunst läbi aegade II.
39. Tamm, E., Kimmel, T. (2010). Tartu linna kaitsmata ehituspärand 1870-1991. [WWW] ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/XX_saj._arhitektuur/maakondlikud%20ylevaated/tartumaa/Tartu.pdf (20.04.2015)
40. Tohvri, E. (2002). 1809.-12. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. (Magistritöö). Tartu.
41. Treiberg, P. (1927). Tartu linn XVIII sajandil. – *Tartu*, 98-119. Tartu.
42. Treier, H. (1996). Juugend ja sümbolism. Tallinn.
43. Turner, T. (2005). Garden history: philosophy and design 2000 BC – 2000 AD. New York.
44. Uustal, M. (2007). Ida-Virumaa. – *Eesti pargid 1*, 256-293. Tallinn.
45. Veskimäe, V. (1953). Igaviku lävel. Toronto.
46. Üprus, H. (1942). Tartu klassitsistlik arhitektuur. Tartu.
47. Wires, Richard. (1977). Paris: La Belle Époque. Indiana.

48. Tartu linna üldplaneering. (2005). Seletuskiri. [WWW]
<http://info.raad.tartu.ee/webaktid.nsf/web/viited/%C3%9CP-0065> (19.02.2015)
49. Tartu vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus. (2004). – *Riigi Teataja*. [WWW]
<https://www.riigiteataja.ee/akt/773303> (19.02.2015)
50. Maa-ameti kaardirakendus. [WWW] <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGIS> (25.02.2015)
51. Google Maps kaardirakendus. [WWW] <https://www.google.ee/maps?source=tldsi&hl=en>
(25.02.2015)

Ajaloolised õiendid

Eesti Ajalooarhiiv

1. ERA.T-76.1.12188. Ajalooline õiend. Senffi trepid. M. Eimre, S. Saarep. 1934
2. ERA.T-76.1.10552. Ajalooline õiend. Eesti Üliõpilaste Seltsi hoone. 1980
3. ERA.T-76.1.11134. Ajalooline õiend. N. Burdenko tänav. 1983
4. ERA.T-76.1.2618. Ajalooline õiend. Korporatsioon Sakala konvendihooned. M. Kuldvere.
1976

Raamatutest pärinev graafiline materjal:

Eesti Pargid 1 (2007). Tallinn

1. Toila-Oru pargi plaan aastast 1904, lk 279

Eesti Pargid 2 (2012). Tallinn

1. Olustvere pargi plaan aastast 1903, lk 577

Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen 2. (1909). Riia.

1. Saksa Käsitöölise Seltsi aia plaan, lk 111

Raid, T. (2015). Tartu ajaloolistel linnaplaanidel 1600-2010. Tallinn

1. Tartu kaart aastast 1767, lk 37
2. Tartu linna kaart aastast 1776, lk 43

Arhiivimaterjal:

Eesti Filmiarhiiv

1. EFA.197.0-29422. Foto. Maarjamõisa tänava puiestee. 1900-1917

2. EFA.197.0-41156. Foto. Vaade Alexander von Oettingeni aiale.
3. EFA.197.4-6670. Foto. Tiigi tänav. Autor: Friedrich Liblik. 1900-1917
4. EFA.197.4-6671. Foto. Tiigi tänav Vaksali tn osas. Autor: Friedrich Liblik. 1900-1917
5. EFA.197.4-6761. Foto. Silmakliiniku aed. 1900-1917
6. EFA.197.4-6762. Foto. Silmakliiniku aed. 1900-1917
7. EFA.197.4-6813. Foto. Kastani tänav Kastani 25 hoone ees. 1900-1917
8. EFA.197.4-6824. Foto. Eesti Üliõpilaste Seltsi hoone. 1912
9. EFA.197.4-6857. Foto. Veski tänav Jakobi tn poolt. 1900-1917

Eesti Ajalooarhiiv

1. EAA.1389.1.152. leht 1. Kaart. Luua mõisapargi plaan. 1893
2. EAA.1404.1.25. Kaart. Kärstna mõisapargi plaan. 1903
3. EAA.1422.1.18 leht 1. Kaart. Tartu kesklinna plaan. 1841-1849
4. EAA.1770.1.138.174. Foto. Tartu raudteejaama esine skväär – lähivaade Kuperjanovi tn poolt. 1910ndad
5. EAA.1843.1.220.185. Foto. Saksa Käsitöölise Seltsi aed – vaade aiale. 1870ndad
6. EAA.1845.1.221, leht 9. Plaan. Korporatsioon Neobaltia aiakujunduse projekt. 1903.
7. EAA.1843.1.223.175. Foto. Alexander voen Oettingeni itaalia stiilis villa. 1870ndad
8. EAA.1843.1.232.151. Foto. Tartu raudteejaama esine skväär. 1880ndad
9. EAA.1843.1.228.178. Foto. Saksa Käsitöölise Seltsi aed – vaade väikevormidele. 1870ndad
10. EAA.1845.1.221 leht 9. Plaan. Korporatsioon Neobaltia aiakujunduse projekt. 1903
11. EAA.402.5.2051.46. Foto. Aia tänav vaatega linna suunas.
12. EAA.2073.1.4.50. Foto. Tartu raudteejaama esine skväär – üldvaade Kuperjanovi tn poolt. 1889
13. EAA.2623.1.147. Joonis. Robert Pohlmanni projekteeritud hoone Tiigi tänaval. 1907
14. EAA.2623.1.2014, leht 2. Kaart. Tartu kaart. 1867.
15. EAA.2623.1.2044 leht 17. Kaart. Tartu kaart. 1904
16. EAA.2623.1.2049 leht 2. Kaart. Tartu kaart. 1867
17. EAA.2623.1.2049 leht 37. Kaart. Tartu kaart. 1875
18. EAA.2623.1.2049 leht 83. Kaart. Tartu kaart. 1811
19. EAA.5238.1.635.16. Joonis. Tiigi ja Tähe tänava ristmik, vaade Senffi mäele. ~ 1850

Tartu Linnamuuseumi fotokogu

1. TM F 636:24. Foto. Vanemuise teatri suveaia vaade. 1910-1920
2. TM F 845:16. Foto. Vanemuise teatri suveaed, tänavavaade. 1936
3. TM F 902:256. Foto. Tartu Saksa Käsitöölise Seltsi aed – tiik ja sild. 1915
4. TM F 1041:4. Foto. Pepleri tänav Riia tn suunas. 1920-1930
5. TM F 1058:85. Foto. Maarjamõisa tänav Maarja kiriku suunas. 1914-1920
6. TM F 1058:92. Foto. Tähe tänava algus ja Senffi trepid. 1905-1915

Eesti ajaloomuuseum

1. AM N 5635:65. Foto. Veski tänav Maarjamõisa tn poolt. 1900-1920
2. AM N 5635:134. Foto. Veski tänav korp! Livonia ees. 1900-1920
3. AM N 5635:180. Foto. Eesti Üliõpilaste Seltsi tänavavaade. 1900-1920
4. AM 13741:37 F 17069. Foto. Maarjamõisa tänav. 1880ndad.
5. AM 13741:37 F 17091. Foto. Tähtvere mõisa tuuleveski. 1880ndad.

Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

1. ERM Fk 283:52. Foto. Vaade Vanemuise suveaia kõlakojaale.
2. ERM Fk 283:55. Foto. Tiigi tänav Saksa Käsitöölise Seltsi ees. Enne 1918
3. ERM Fk 311:5. Foto. Aia tänav vaatega Pepleri tn suunas. 1908
4. ERM Fk 358:198. Foto. Raudteejaama esine skväär.
5. ERM Fk 359:12. Foto. Pepleri tänav Maarja kiriku suunas. Enne 1918
6. ERM Fk 508:19. Foto. Korp! Neobaltia aiavaade
7. ERM Fk 508:20. Foto. Korp! Neobaltia hoone.
8. ERM Fk 532:51. Foto. Saksa Käsitöölise Seltsi aia kohvikuosa.
9. ERM Fk 611:68. Foto. Kastani tänav.
10. ERM Fk 738:24. Foto. Saksa Käsitöölise Seltsi seltsimaja.
11. ERM Fk 1156:44. Foto. Tiigi tänav, Tiigi ja Pepleri nurgal.

Eesti rahvusraamatukogu

1. RR arhiivikogu, Pk Tartu 3/29. Foto. Aia tänav Saksa teatri ees. 1920ndad.
2. RR arhiivikogu, Pk Tartu 7/4. Foto. Vaade Katoliku kirikule. 1920ndad.
3. RR arhiivikogu, Pk Tartu 16/22. Foto. Vanemuise teatri suveaed, aiavaade. 1930ndad.

Lisad

Lisa 1. Toometaguse tänavad (1922. a seisuga) ning nende ajaloolised ja tänapäevased vasted

Tööstuse – *Industrie, Gewerbestrasse, Promõšlennaja*, tänane A. Haava

Aia tänav – *Gartenstrasse, Sadovaja*, tänane Vanemuise

Kastani tänav – *Kastanien-Allee, Kaštanovaja*

Kitsas tänav – *Schlüsselberg, Enge, Schmal, Uzkaja*

Näituse – *Ausstellungstrasse, Võstavotshnaja*, tänane Kooli

Maarjamõisa tänav – *Marienhöfische Straße, Mariengofskaja*, tänane J. Kuperjanovi

Pepleri tänav – *Pepplerstrasse, Peplerskaja*

Savi tänav – Uus, Neue, *Lehmstrasse, Glinjanaja*, tänane Näituse

Tiigi tänav – *Teichstrasse, Prudovaja*

Tähe tänav – Liiva *Berg, Lange Sandberg, Sternstrasse, Zvezdnaja*, tänane W. Struwe

Vabriku tänav – *Fabrikstrasse, Fabritšnaja*

Vaksali tänav – *Bahnhofs, Vokzalnaja*

Vallikraavi tänav – *Stadtgraben, Wallgraben, Wallstrasse*

Viljandi tänav – *Fellinsche, Fellinskaja*, tänane J. Tõnissoni

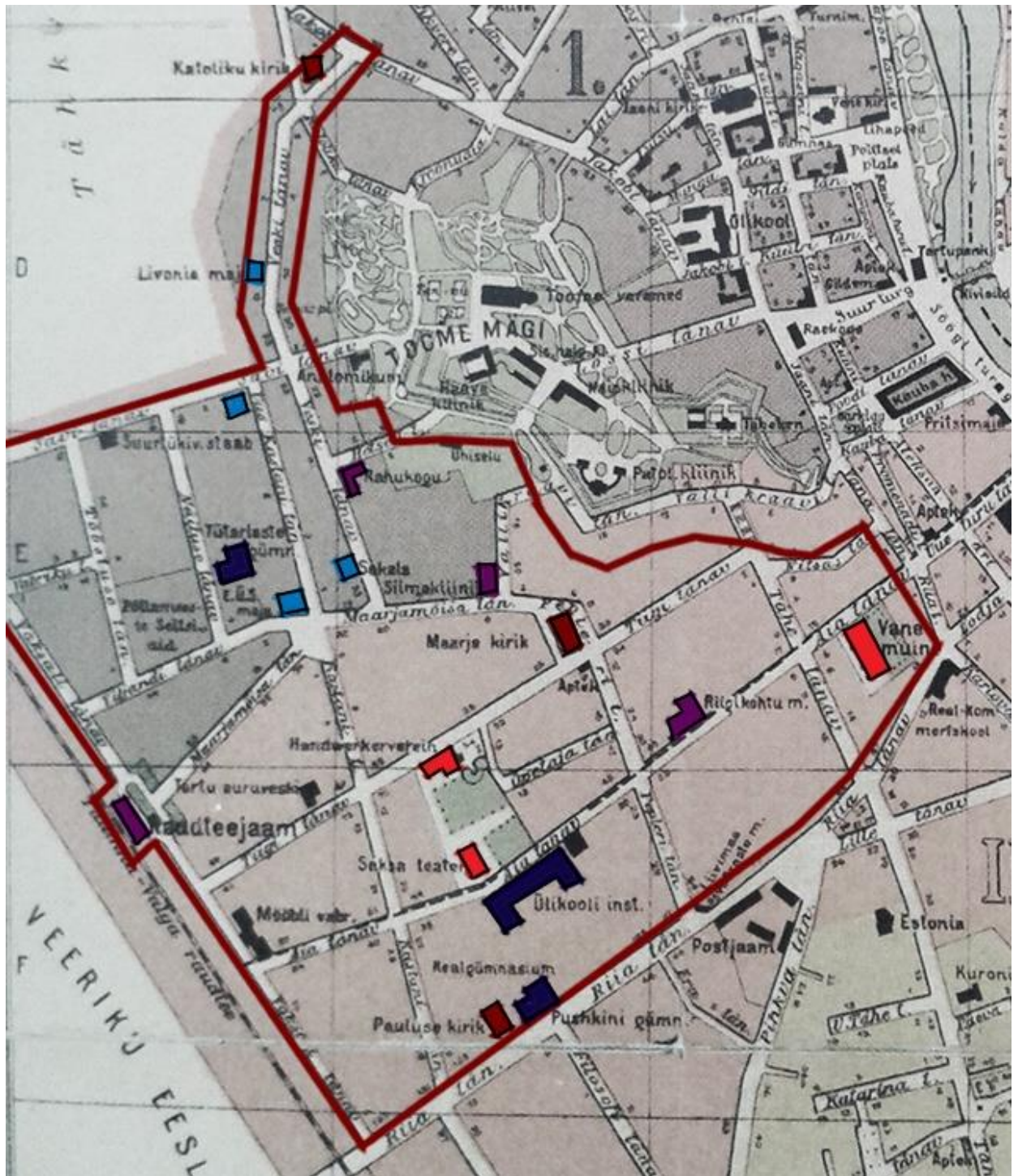
Õpetaja tänav – Väike-Tiigi, Pastoraat, *Pastoratskaja*

(Raid 1999, lk 58-85, registri koostanud M. Eimre)

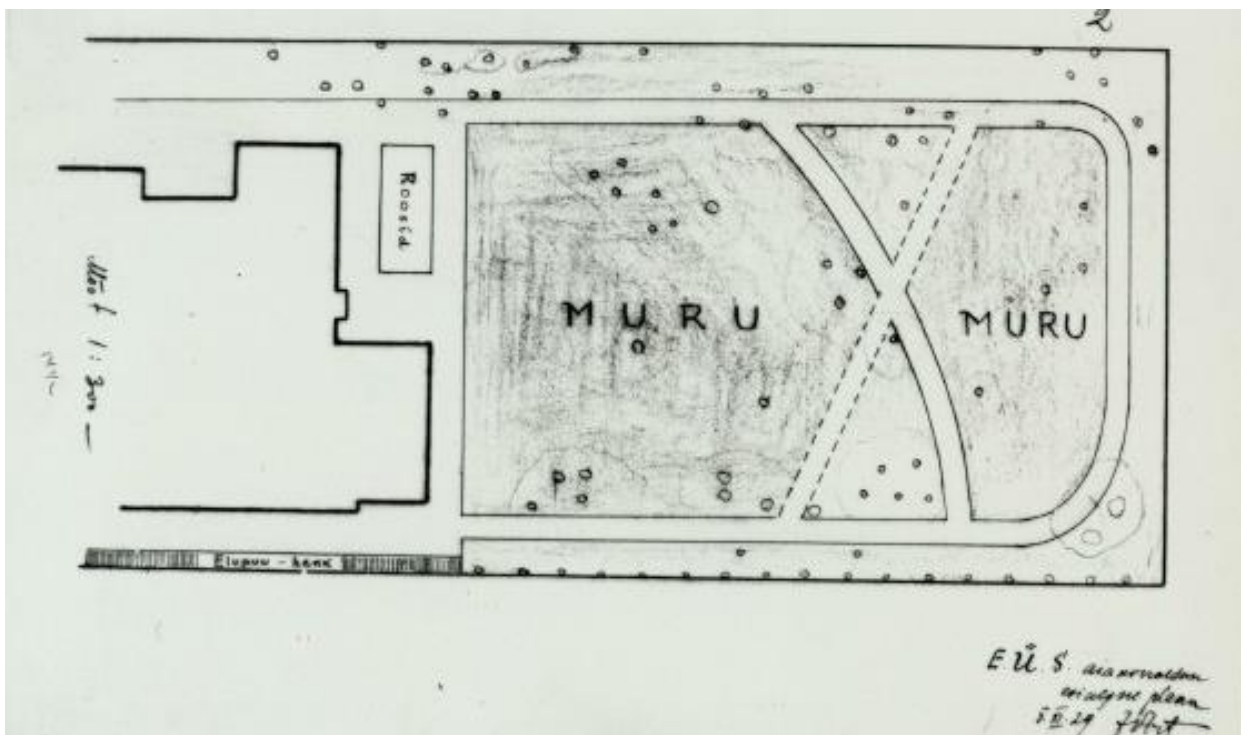
Lisa 2. Edgar Kanti kirjeldus Toometaguse haljastuses kasutatud liikidest

„Toometaguse aiad on valdavalt iluaiad, kus peale puissõõris loendatud liikide (rohu, lillesõõride ja meermete kohalt tõusvas aiapuistus näeme sireleid, jasmiiine, enelaid, leedripuid, kuslapuid, lumimarju, sajakoorseid puid, ilu- ja kukerkuuski) on ka palju huvitavaid ja haruldasi põõsa- ning puuliike, mis juba uuli, seda rohkem sarasisemises pildis kaasa räägivad. Kõrgpuistust leiduvaist lehtpuist kaasuvad kirjulehised saared (*Fraxinus excelsior* L. f. *variegata*) Pepleri ja tusedad hobukastanid Kastani uuliga ning selle kõrval asuva Käsitööseltsi aiaga. Viimane on suurepärane parksalu, milles kasvab Tartu suurimaid puna- ehk veripöökpuuid (*Fagus sylvatica* f. *purpurea*) ning rootsi poop-puid (*Sorbus suecica*), üksikuid rippuvaid ja kollaseid hobukastaneid (*Aesculus hippocastanum* L. f. *pendula* Kirde-Ameerikast pärit ning suurim Eestis, ja *A.h. pentandra* aut *lutea* Wagh.), mida võib kergesti ära vahetada päriskastaniga (*Castanea vulgaris* Lam.). Muidu on siin üksikuid haruldasi eksemplare suurest hallist kreeka pähklipuust (I Junglans cinerea L., I Pepleri uulil seminari kõrval nr 15 maja ees), mahooniapõõsast (*Mahonia aquifolium* Pursh, Akad. Mussi aias), suurelehiseid Korinti kreeka pärnapuid (Tiigi uulil vastu Toomi, *Tilia corinthiaca*), püramiidpappleid (Riia uul 119) ning robiinia-akaatsiaid (*Robinia pseudoacacia* L., Riia uul 117, umbes 10 m kõrge). Okaspuist kõrgub elamute kohal sageli seedreid, ilukuuski ja lehtmände, kuna haruldaste sekka kuuluvad ameerika väiksekäbilised lehtmännid (*Larix microcarpa* aut *americana* Mchx., kuni 10-12 m kõrgused Pepleri, Tiigi uul.), Põhja-Ameerika valkjaskuuski (*Picea alba*, kuni 15 m kõrge, Tiigi uulil vastu Toomi), Lõuna-Euroopa must mänd (*Pinus larico* aut *nigra* Arnold., sealsamas, umbes 6-7 m), kaanada tsuga (*Tsuga canadensis* Carr., Pepleri ja Aia uul nurgal, 3 m) ja Jaapani „hiba“ (*Thuja dolabrata*). Parkaiust madalamad on puis- ja põõsas-aiad, kus kasvab harilikke viljapuid – õunapuid, ploome, pirne, kreeke, kirsse ning marjapõõsaid: karusmarju, musti ja punaseid sõstraid, vaarikaid j.t., sekka keeduvilja-meermeid ning lillesõõre ja üksikuid ilupõõsaid ning –puid. Nad levivad peaaesjalikult Raudtee-veeru äärses osas ja esindavad ühtlasi Toometaguse siirdumist. Ka on uulipildis mõõduandvad uuliteil kasvavad puud (Kastani, Maarjamõisa, Riia uul.) ja neid servavad meermelaiad (Maarjamõisa, Veski, Tiigi, Õpetaja, Pepleri, Riia uul.) Neis meermelaiades kasvab enamasti kärbitud põõsaid. Sageli on põõsastarades sireleid, enelaid, läätspuid, viirpuid, jasmiiine, lumimarju, kuslapuid, sekka vahel ka kitsetürni (*Lycium halimifolium* L.), elupuid, ubapõõsaid, sõstraid, roose ja isegi pihlakaid, kohati ka kuuski.“ (Kant 1925, lk 78)

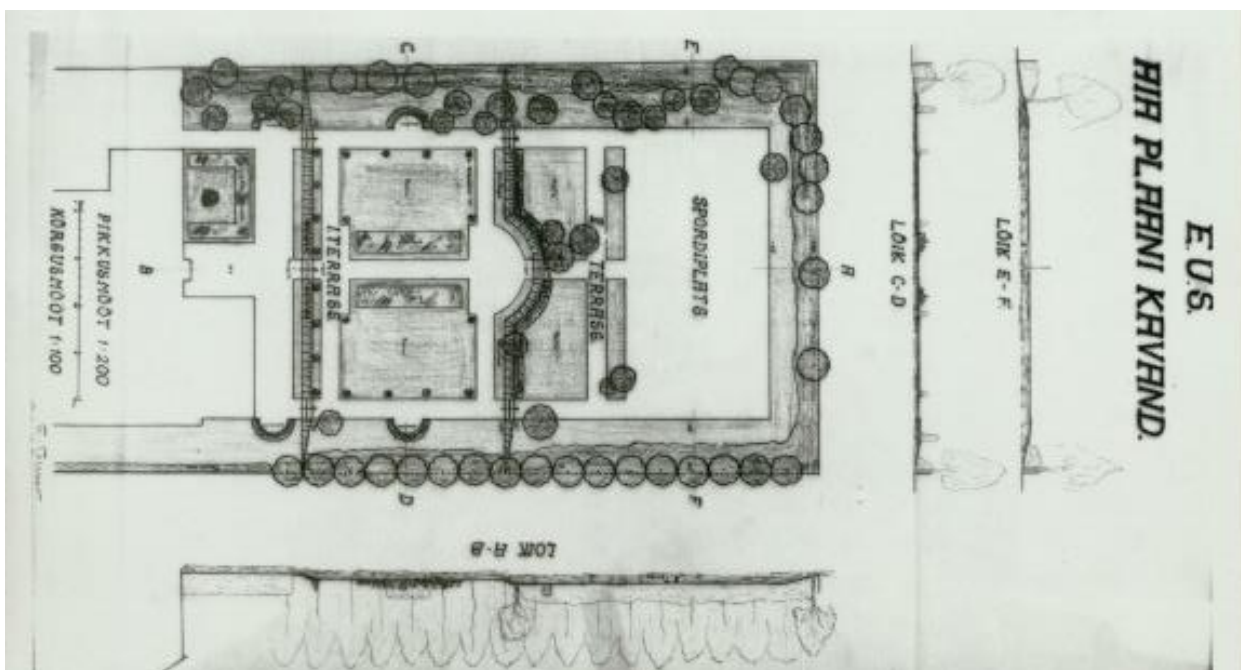
Lisa 3. Graafiline materjal

Joonis 1: Toometaguse ruumilised dominandid 1922. aasta seisuga – haridusasutused (tumesinine); üliõpilasorganisatsioonid (helesinine); kirikud (tumepunane); kultuuriasutused (helepunane); muud asutused (tumelilla) (aluskaart: Linzbach 1922, Tartu linna plaan)

Joonis 2. J. Porti aiakavand EÜS-ile aastast 1929 (allikas: EAA.1780.1.58, leht 1)

Joonis 3. F. Boerner's aiakavand EÜS-ile aastast 1929 (allikas: EAA.1780.1.58, leht 1)

Foto 1. Kastani 5 (allikas: Kultuurimälestiste Riiklik Register, Tamm 2011)

Foto 2. Alexander von Oettingeni maja (allikas: Kultuurimälestiste Riiklik Register, Tamm 2008)

Foto 3. Kastani tänava vaade Riia tänava suunas, 1937 (allikas: EAA.197.0-29748)

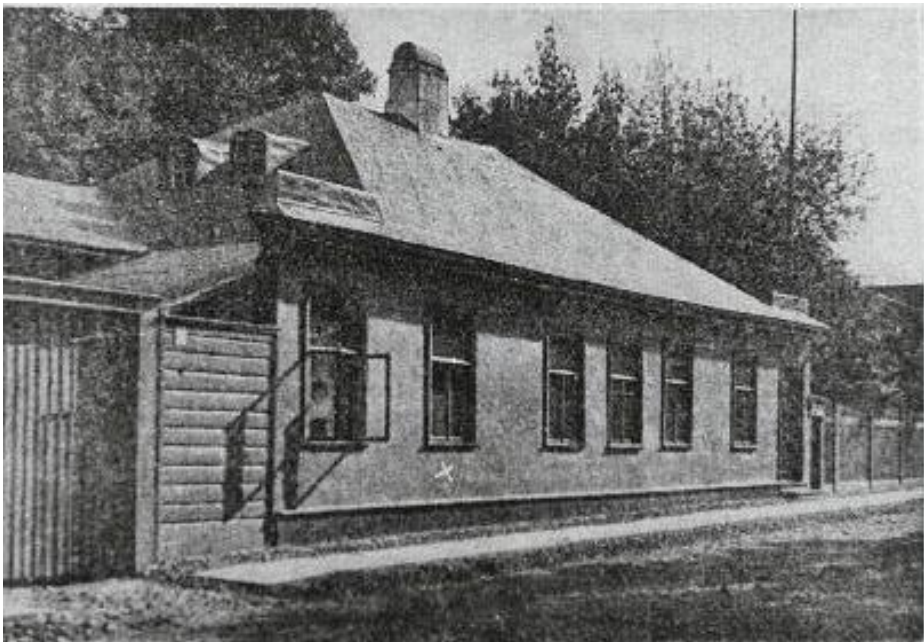

Foto 4. Jannseni maja Tiigi tänaval (allikas: EFA.214.0-46424)

Lisa 4. Bernard Kangro „Surematu Tartu“

Kuu kõndis valmivate viljade kohal
oma hõbedaste kingadega.
Mürisev rong tõi mind
läbi kuuvalguses valendava maa.
Ja siis kerkis mu ette Tartu,
tulede säras.
Läksin varjulist Maarjamõisa puiesteed,
ümberringi ruttajate sammud,
kõne ja naer.
Keegi oleks nagu sosistanud
hämarast lehestikust:
jää siia puu alla ja oota!
Nii ma kohtasin esmakordselt Tartut
sügisese kuuvalge sumeduses.
Nii olen teda näinud igal uuel sügisel.
lugematuid kordi.
Kuid kõige selgemini näen ma esimest õhtut
oma kordumatus ilus,
oma igaveses nooruses.

(Kangro 1951)

Lisa 5. Aino Kallas „Tähelend“

„Jannsen oli mõned aastad pärast Tartu kolimist enesele aiarikka Tiigi uulitsa ääre maja ostnud, lihtsa, pruuni puuehituse, mille ülemisel korral Koidula ja ta õe toad olid. Aias kasvasid roosid ja marjapõõsad; selle servas oli suure tamme ja lõhmuse varjus lehtmaja ning kesk muru väikene purskkaev. Klaasrõdu piiras metsviinapuu, mille lehtede läbi Koidula jutustab üle aia ja kruusa voolavat kuuvalgust vaatlevat. Vabadel silmapilkudel oli Koidula tihti aia teil edastagasi jalutanud, oma kombe järele laulu hümistades, või maja nooresoo armsal paigal, suure lõhmuse all istunud.

Jannseni kodu Tartus on olnud kahtlemata esimene Eesti „salong“, kui seda Prantsuse mõistet üleüldse Eesti lihtsatesse oludesse üle usaldame viia. Väliselt on see tõesti õige lihtne olnud. Keegi võõras räägib küll sääl valitsenud „kodanlikust küllusest“, mis perekonna saalis ja õuepoolisel klaasrõdul kaetud söögilaual nähtavale tulnud. Kuid arvatavasti oli see „küllus“ vähemalt osalt ainult Balti võõrustuse kunst, mis pereemanda sunnib võimatu võimalikuks tegema, et harukordist võõrast kohaselt vastu võtta. Kui aga kodu väliselt oma vähenõudliku sisseseade ja lihtsa teeõhtuga, millele perekonna liikmed ja tuttavad pärast virka päevatööd kokku tulid mängu ja laulu harrastama, luuletusi lugema ning juttu vestma, - ainult vähesel määral tähendust vastas, mis salongsõnale on harjutud andma, oli see vaimliselt seda ometi.“

/---/

„Hurtu poolt Eesti üliõpilaste keskel toimepandud n.n. Kalevipoja-õhtud, mil hoolikalt rahvuseepose vaimu katsuti tungida, selle sisu ja keelt tõlgitsedes, - peeti kordamööda vahel ka Jannseni majas, kus Koidula oma õega neist äratavatest läbirääkimistest ja vaidlustest osa ei jätnud võtmata.

Jannseni madalais, kodukais tubades on aegajalt nähtud ka C. R. Jakobsoni, Eesti rahvusliku liikumise tulevase juhi tugevat, tüsedat keha ja uhket, paksujuukselist pääd ning mustade prillide taha peidetud, nii nagu pahad keeled ütlevad, liig väikeste silmade pilku.“

/---/

„Sääl on istunud lauluisa Kreutzwald, Võru üksiklane, enamasti kõrvaltvaataja mõttetarga seisukohaga leppides, kuid vahetevahel oma kuiv-sarkastilist noolt kõnelusse heites, - neil ajal, kui maja ukсед veel tallegi lahti olid.

Jannseni saalis on rahvusliku tuleviku õhulosse ehitanud kogu selleaegne ennast eestlasteks tunnistav, tõsi küll, vähearvuline noortemeeste salk, kelle nimed nagu J. Bergmann, M. J. Eisen, K. A. Hermann, Rudolf Kallas, J. Kerg, M. Lipp, A. Reinald, H. Rosenthal ühel või teisel kujul, vähenõudlikumalt või mõjuvamalt Eesti haridusloosse on kirjutatud.“

/---/

„Sakslastest on Jannseni võõrana olnud tihti F. J. Wiedemann, Peterburi akadeemik ja kuulus keeleuurija, kelle suur Eesti - Saksa sõnaraamat Eesti keeleteaduse kohta põhjapanev töö on. Just sõnaraamatu töös ja sõnade kogumises on ka tihti Jannseni rikast, algupärast sõnatagavara abiks tarvitanud. See arusaamine ja ühistunne on juba varakult selle vähenõudliku, rahuliku ja juba rauga auväärt ikka jõudnud hõbejuukselise uurija ning Koidula ühendanud, nii et see side muutumata kirjade ja suusõnalise mõttevahetuse varal elu otsani kestis.“

(Kallas 1918, lk 97-100)

Viited

1. Lisa 1: Raid, N. (1999) Tartu tänavad aastani 1940. Tartu.
2. Lisa 2: Kant, E. (1925). Tartu: Linn kui ümbrus ja organism. Tartu.
3. Lisa 3:
 - Joonis 1: Linzbach, J. Tartu linna plaan. 1922. Tallinn.
 - Joonis 2: EAA.1780.1.58, leht 1. J. Porti aiakavand EÜS-ile. 1929.
 - Joonis 2: EAA.1780.1.58, leht 1. F. Boernereri aiakavand EÜS-ile. 1929.
 - Foto 1: Tamm, E. (2011). Kastani 5 – Kultuurimälestiste Riiklik Register, mälestis 6998. [WWW]
<http://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=6998>
 - Foto 2: Tamm, E. (2008). Alexander von Oettingeni maja – Kultuurimälestiste Riiklik Register, mälestis 6993. [WWW]
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=6993>
 - Foto 3: EAA.197.0-29748. Kastani tänava vaade. 1937.
 - Foto 4: EFA.214.0-46424. Jannseni maja Tiigi tänaval.
4. Lisa 4: Kangro, B. (1951). Surematu Tartu. Valged ööd. Lund.
5. Lisa 5: Kallas, A. (1918). Tähelend. Tartu.